Het Laatste Woord

Deel 2 - Aantekeningen bij een afscheid

Versie 3, 22 november 2023

Inhoud

Voorwoord ... 3
1. Dank zij het instituut ... 4
2. Kritische reflectie ... 6
3. Zelfreflectie ... 8
4. De vluchteling ... 9
5. Het stokkende woord ... 10
6. Al dat gepreek ... 12
7. Bestelbaarheid ... 14
8. Gebeuren ... 17
9. Technisch handelen ... 18
10. Onmacht en verantwoordelijkheid ... 19
11. Zelf ... 22
12. Levendige evidentie ... 26
13. Voorlijkheid ... 28
14. Van spreektaal tot verbale acrobatiek ... 29
15. Deskundigheid en sprekerswinst ... 31
16. Wendbaarheid en werkdruk ... 33
17. Brein en computer ... 37
18. Een verwarrend inzicht ... 41
19. Existentie en essentie ... 44
20. Vertrouwd en vervreemd ... 45
21. De vrije wil ... 47
22. Hebben en zijn ... 49
23. Leren als Gebeuren ... 51
24. Pedagogie ... 53
25. Ethiek ... 56
26. Hoogmoed en deemoed ... 58
27. Verlangen en niet-onverschilligheid ... 59
28. *Abschied ohne Wörter* ... 64
Eindnoten ... 65

Voorwoord

Vorig jaar december heb ik mijn Kerstpreek 2020 toegestuurd aan diverse collega's, oud-collega's en kennissen. Dit lijvige document is getiteld *Het Laatste Woord – Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek*, met als beloftevolle toevoeging *Deel 1 – Op weg naar de Toekomst*. Het eindigt met de opmerking:
'*Deel 2 – Lessen voor het Onderwijs* is gepland voor Kerst 2021. Dit betreft "lessen voor het onderwijs". Hierin met name aandacht voor *ethiek* en het stiefkindje van het huidige onderwijs – de *pedagogie*.' De tijd heeft me echter ingehaald. In die vorm zal Deel 2 niet meer verschijnen.

Het nu voorliggende document is eigenlijk niet bedoeld als Kerstpreek 2021. Het bevat geen serie uitgewerkte 'lessen voor het onderwijs'. Nee, dit document bevat aantekeningen bij een afscheid. Hierin worden enkele cruciale thema's aangestipt die ik in de loop der tijd al eens eerder besproken en beschreven heb. Het gaat om thema's als *bestelbaarheid*, *eigenmachtigheid en onmacht*, *onderwijs en ICT*, *hersenen en computers*, *het zelf en de vrije wil*, *levendige evidentie,* en *leren als gebeuren*. Hiermee krijgt de lezer tevens een kleine bloemlezing voorgeschoteld van al mijn gepreek uit vervlogen jaren.

Gedurende het schrijven en de voorbereiding van mijn gesproken afscheidspreek heb ik de voorgaande Kerstpreken weer eens tegen het licht gehouden. Hierbij heb ik niet alleen bovengenoemde thema's heroverwogen. Ook kreeg ik enig zicht op een lijn en een richting in al dat gepreek. De gedachten hierover heb ik hier en daar toegevoegd aan de aantekeningen. Aanvankelijk ongemerkt bleek dat ik toch uitkwam bij enkele 'lessen voor het onderwijs'.
Uiteindelijk ben ik ook uitgekomen bij *een* essentie van mijn schrijven, namelijk een voortdurend en diep verlangen naar een 'nieuw begin'.

Je zou zweren dat de tijd van Kerst is aangebroken.

Paul Tempelaar, 22 december 2021

1. Dank zij het instituut

'In den beginne was het Woord.'
Met woorden hebben we onze wereld gesticht en communiceerbaar gemaakt. Tegelijkertijd stichten we met onze woorden verwarring. Die verwarring is lang niet altijd te voorkomen, maar soms kan het helpen om woorden nader te definiëren en bepaalde onderscheidingen aan te brengen.

In deze eerste aantekening maak ik onderscheid tussen *arbeid*, *ambacht* en *roeping*.
Arbeid is een contractuele aangelegenheid. Op de arbeidsmarkt wordt iemands arbeid geruild voor een passend inkomen. In deze economie van 'voor wat hoort wat' word je geacht je werk volgens afspraak te doen; niet meer en niet minder.
Ten opzichte van arbeid heeft *ambacht* een pluswaarde. De ambachtsman levert meer dan alleen arbeid. Hij heeft een zekere voorliefde voor zijn werk. Mede daarom kan hij zich grondig met de materie verbinden. Hij beheerst zijn vak; er is sprake van meesterschap. Het ambacht levert hem niet alleen inkomen, maar ook voldoening en erkenning.

Een *roeping* is iets heel anders dan voorliefde. Bij een roeping is niet zozeer de aard van het werk in het geding, maar de persoon zelf. Deze persoon voelt zich 'geroepen' om zich in te zetten, vanuit een diep gevoelde overtuiging, een geloof of een ideaal. 'Zich inzetten' heeft hierbij de betekenis van 'zichzelf inzetten' of 'zichzelf op het spel zetten'.
Woorden als 'beheersen' of 'meesterschap' zijn hierop niet van toepassing. Eerder gaat het om wagen, geloven of vertrouwen. Het volgen van een roeping kan leiden tot een gevoel van vervulling – levensvervulling. Mensen met een roeping vinden we doorgaans terug in specifieke werkvelden. Denk hierbij aan het kerkelijke gebeuren, de zorg en het onderwijs.[1]

Ik ben opgegroeid in de nadagen van de wederopbouw. Halverwege de jaren '60 werd ik hitgevoelig en enkele jaren later ook maatschappelijk bewust. Lange haren en salonsocialisme gingen deel uitmaken van mijn identiteit. Het was de tijd van de generatiekloof. Ik sloot me aan bij het verzet. Niet alleen mijn ouders en mijn leraren waren de gebeten hond, ook instituties als de overheid en het 'militair-industrieel complex' zaten in de beklaagdenbank.

In mijn studietijd waren de sociale en de pedagogische academie bijzonder populair. Ik studeerde evenwel techniek en in mijn vriendenkring was dat nogal verdacht. Bij de vakgroep Bio-informatica probeerde ik daar nog een beetje een menselijke draai aan te geven middels onderzoek naar epilepsie. Voor mijn eindopdracht ontving ik data uit de medische praktijk. Deze bleken afkomstig van honden die speciaal voor het onderzoek epileptisch waren gemaakt. Met elektrische stroomstoten. Abrupt was voor mij de maat vol. Net als enkele spraakmakende studiegenoten besloot ik dat ik een roeping had. Met een onderwijsbevoegdheid op zak keerde ik de techniek de rug toe. Ik zou de jeugd gaan verheffen.

Werken in een klas met jongeren was een openbaring, in meerdere opzichten. Net als tegenwoordig gebeurden binnen schoolmuren prachtige en inspirerende dingen. Desondanks bekroop mij na enkele dagen in de klas reeds een angstig voorgevoel: ik ben hier niet geschikt voor. Maar ja, mijn roeping hè.

Sommige dieren kunnen elkaar voor de gek houden, maar alleen een mens kan *zichzelf* voor de gek houden. Vooral wanneer het eigen zelfbeeld in het geding is. Afijn, uiteindelijk heb ik het nog 15 jaar voor de klas uitgehouden. Maar toen was de accu leeg. Tot twee keer toe heb ik gepoogd om de draad weer op te pakken. Al met al ben ik ruim een jaar uit de running geweest, met alle vertwijfeling van dien.
Gelukkig was er werk aan de winkel, mede dankzij de grootschaligheid van het kersverse ROC Oost-Nederland. ICT in het onderwijs was toen al behoorlijk *hot* geworden. En werd mij de gelegenheid

geboden om mezelf weer bijeen te rapen en een nieuwe start te maken. Nu, 25 jaar later, ben ik 'het instituut' hiervoor nog steeds dankbaar.

Het instituut. Hieronder versta ik voor het gemak: bestuur, beleid en organisatie. Dit betreft een omvangrijk, complex en nogal eigenstandig gebeuren, ook wel het *secundaire proces* genoemd. Dit instituut heeft voor mij veel mogelijk gemaakt. Denk hierbij aan scholing en training, persoonlijke begeleiding, reizen naar het buitenland, het maken van films en websites, het uitvoeren van projecten, ruim twee jaar detachering bij een ingenieursbureau en het schrijven van columns. Volop mogelijkheden tot zelfontplooiing en zelfexpressie.
Het instituut heeft ook garant gestaan voor heel praktische zaken: van vakantiegeld tot kerstpakketten, van bedrijfsfitness en volleybaltoernooien tot het subsidiëren van een fiets, een computer en een beeldschermbril.

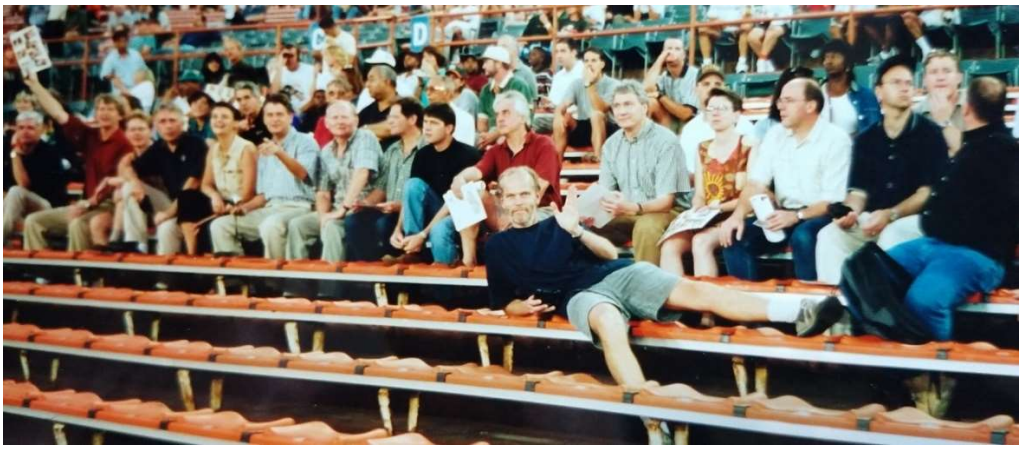
Met collega's van ROC Oost-Nederland naar de *League for Innovation*, Miami (VS), najaar 1999

Mijn loopgraven-ervaring in het generatieconflict heeft destijds bijgedragen aan een mentale predispositie – soms ook wel 'afwijking' genaamd. Dit betreft mijn voorkeur voor de grenzen van de vanzelfsprekendheid en de achterkant van het gelijk.

In menselijke aangelegenheden kunnen we nauwelijks spreken van waarheid. En als die al bestaat, dan is die waarheid veranderlijk en kunnen we haar vanuit verschillende kanten en perspectieven belichten. En op dat terrein lagen voor mij enerverende uitdagingen. Op grond van haar eigen aard biedt een instituut volop mogelijkheden én redenen voor kritische reflectie.

Neem de grootschaligheid. Dit is zo'n typisch inherente keerzijde van institutionalisering. Hoe groter de schaal, des te meer afstand tussen de dagelijkse bewoners van het instituut. In de communicatie komt deze verminderde nabijheid tot uiting in een toename van anonimiteit en abstractie. Noodgedwongen wordt een deel van de dagelijkse praktijk formeel georganiseerd, gereguleerd, geadministreerd en gecontroleerd. Deze formele praktijk resulteert onvermijdelijk in eigenstandige processen en wetmatigheden die niet primair betrekking hebben op het onderwijs. Het resulteert in een eigenstandig bestuurs- en beleidsorgaan binnen de onderwijsorganisatie.

Hoe meer de anonimiteit en abstractie, des te minder dit beleidsorgaan een natuurlijke weerstand ondervindt van de alledaagse praktijk. De verleiding van beleidsuitspraken, en van bestuurlijke taal in het algemeen, betreft goede bedoelingen en vrome idealen. In de weerbarstigheid van de praktische realiteit gaan ze al gauw kopje onder. 'Wij gaan het onderwijs naar een hoger plan tillen'. 'Wij enthousiasmeren medewerkers om nieuwsgierig te zijn'. 'Met ons onderwijs halen wij het beste uit onze studenten'.

‘Wat wordt er nou eigenlijk bedoeld met “het onderwijs haalt het beste uit mezelf”? Zit er van alles in mij en bevindt zich tussen dat alles “iets” dat we als het beste kunnen beschouwen? En zo ja, wat is dat “iets” dan? Is dat een realiteit? Of is dat een kiem, een belofte voor de toekomst? Kan het onderwijs ook het slechtste uit mezelf halen? Kan ik op een bepaald moment in mijn ontwikkeling anders zijn dan ik ben? Ik vrees dat we moeten erkennen dat we in woorden veel kunnen oproepen wat in werkelijkheid onvindbaar is.’

Misverstanden in Onderwijsorganisaties, Kerstpreek 2012[2]

‘Bij alle ambities doen we er goed aan ons af te vragen welke doelen we kunnen stellen, welke middelen passend zijn en hoe we de realisatie kunnen controleren. Op individueel menselijk niveau zijn verschillende ambities irreëel.
“Wij werken gericht en slim samen” is lang niet voor iedereen weggelegd. En dat is maar goed ook. Je zou stapelgek van worden van al die doelgerichtheid en slimmigheid.
De kwaliteit *verbindend* wordt in één adem genoemd met twee typisch individueel menselijke kwaliteiten, namelijk *nieuwsgierig* en *inspirerend*. Het is verleidelijk *verbindend* ook op te vatten als een *individueel menselijke kwaliteit*. Maar net zoals de andere twee is deze kwaliteit vrijwel niet aan te leren.
In onze organisatie kennen we allemaal collega’s die harmoniërend, verbindend en sociaal zijn. Die kwaliteiten zijn geen vaardigheid of competentie – die kwaliteiten liggen in hun aard. Het is een zegen als je zo iemand in je team hebt. Maar je moet er ook weer niet teveel van hebben. Gelukkig hebben we ook doeners, nerds, dwarsliggers, solisten en avonturiers. Die maken het geheel wat minder harmonieus en dat is wel zo wenselijk.’

Nieuwsgierig – Verbindend – Inspirerend, Kerstpreek 2016[3]

2. Kritische reflectie

Ik heb dikwijls aanleiding genoeg gehad om me te verwonderen, me te verdiepen en in de pen te klimmen. Maar waarom eigenlijk?
Waarom al dat gepreek? Behoefte aan aandacht en erkenning? Een drang tot zelfexpressie? Een obsessieve behoefte om alles ordelijk in woorden te vangen? Persoonlijke bezorgdheid? Maatschappelijke betrokkenheid? Passie voor waarheid? Een al dan niet ingebeelde roeping?
Het zal er allemaal iets mee te maken hebben – in ieder geval iets menselijks – niets verheffends. En uiteraard de stille hoop dat te midden van dit gepreek iets gevonden kan worden ‘waar bij wijze van spreken de lepel in overeind blijft staan en dat zonder mij zijn eigen betekenis heeft.’[4]

Enkele jaren geleden trof ik in de Gieterij een collega uit de tijd dat ik nog lesgaf. Energiek en altijd in voor een geintje. ‘Ha Paul, hoe is het? Maak je al carrière? Vind je dat nou echt leuk, werken achter je bureau?’ ‘Het werk bevalt me uitstekend’, antwoordde ik. En terwijl hij doorliep naar zijn lokaal riep hij me achteloos toe: ‘Geef mij maar een klas met jongelui!’
De steek in mijn maag voel ik nog steeds. Maar in de loop der tijd heeft deze een andere kwaliteit gekregen. Het gevoel van ontgoocheling, schaamte en spijt heeft geleidelijk aan plaatsgemaakt voor enthousiasme en waardering. ‘Geef mij maar een klas met jongelui!’ Wat een zegen als je dat kunt zeggen – voor jezelf, maar vooral ook voor de studenten! En zo gebeuren er mooie dingen in het onderwijs, ook bij ons op het ROC van Twente.

Organogrammen, statuten, beleidsnotities en indicatoren zijn onmisbaar voor het instituut. Het betreft papieren abstracties van het gebeuren die deel uitmaken van het *secundaire proces* . Ze

verschaffen de noodzakelijke informatie en verlenen op hun beurt het instituut zijn eigen bestaansrecht. Genoemde informatie is vooral gebaseerd op *kennisname* van het primaire proces. Het *primaire proces* speelt zich af op de werkvloer en is gebaseerd op menselijke *deelname*. De alchemie van het onderwijsproces wordt gevoed door menselijke betrokkenheid. Het onderwijsgebeuren is een smeltkroes waarin roeping, lukken en enthousiasme onverbrekelijk samensmelten met gedoe, mislukken en ergernis.
In zekere zin kunnen we bovengenoemde abstractie opvatten als een vorm van institutioneel geweld tegen dit ongrijpbare gebeuren. Het vaststellen en vastleggen van een dynamische gebeuren is sowieso een hachelijke zaak. Idealiter zou het secundaire proces dan ook ergens aan de zijlijn van de werkvloer gepositioneerd moeten zijn.

Terzijde: uit eigen ervaring ken ik het gebruiksrisico van het woord 'geweld', zoals in de voorgaande alinea. Tot op zekere hoogte vergt kritische reflectie een uitvergroting van ogenschijnlijk simpele zaken en een intensivering van de gebruikte taal. Een van de doelen van kritische reflectie is het vanzelfsprekende ter sprake brengen en andere kanten van de zaak te belichten.
In die zin is kritische reflectie scherp aan de wind zeilen. Uiteraard kun je je afvragen in hoeverre de uitdrukking 'institutioneel geweld' wel passend is. Hierbij kan 'passend' variëren tussen 'overeenstemmend met de feiten' en 'overeenstemmend met de goede zeden' – tussen 'waar' en 'welgevallig' – tussen de boodschap en de boodschapper. Feit is dat woorden als 'geweld' in dit verband gevoelig liggen.
De lezer heeft het volste recht zelf te bepalen wat voor hem of haar passend is. In verband hiermee een tip: wacht alstublieft nog even met afhaken of in de gordijnen vliegen. Ik beloof u dat ik verderop betere gelegenheden zal bieden om dit alsnog te doen.

Ter verduidelijking: we moeten het hierboven gebruikte woord 'geweld' niet opvatten als een *moedwillige* actie van de ene mens op de ander – hetzij fysiek, hetzij mentaal. Ik heb het hier dus niet over verwerpelijke intenties of individuele onwil. Nee, bovengenoemd geweld is alledaags en inherent aan de wijze waarop een en ander georganiseerd is. Het heeft juist te maken met algemeen aanvaarde gewoonten en eigentijdse gebruiken. Dit betreft bijvoorbeeld de waan van de dag, haast en volle agenda's, beleefde onduidelijkheid, generalisaties en stereotypen. En daarnaast ook: het streven naar efficiency, bedrijfsmatige aanpak, automatisering, beleid, wet- en regelgeving – samen te vatten als 'institutioneel geweld'.[5]

> 'Het is in dit verband misschien een beetje pijnlijk om te spreken van "hufterigheid" en "gemakzucht". Mogen we dergelijke woorden wel in de mond nemen terwijl we ondertussen gewoon hard werken met hart voor de zaak? Terwijl we ons maatschappelijk roeren om er toch iets moois van te maken? Zijn het niet gewoon de spaanders die er nu eenmaal vallen als er gehakt wordt. We doen toch allemaal wel eens iets fout? Is het niet overdreven om hier veel aandacht aan te besteden? Het weegt niet op tegen al het goede werk dat we verzetten. […]
> We leven noodzakelijkerwijs in sociale verbanden, dus iedereen is hier vatbaar voor. Hofvorming is daarbij onze natuurlijke aandrang. Het is een manier om veilig en comfortabel te kunnen overleven. Iedere hofhouding heeft zijn eigen *ordebestendigende* "*hofterigheid*" als tegenhanger tegen de aperte en doorgaans *ordeverstorende hufterigheid*.
> Niet zelden zijn we geneigd om een strakke grens te trekken tussen ons fatsoen en de hufterigheid van de anderen. En juist hier ontstaat een beeld van die fatsoenlijke mens die zich bewust en onbewust bedient van hofterigheid, en die ondertussen de ander beticht van hufterigheid.'
>
> *Pas op voor Ethiek*, 2e notitie ethiek, 2006[6]

Activisme op basis van vast omlijnde plannen wil nogal eens uitlopen in rechtlijnigheid en ongeduld. Op zijn beurt kan dit uitmonden in geweld tegen het veranderlijke gebeuren, in een ijverige

dadendrang zonder terughoudendheid. Geweld tegen het gebeuren getuigt van hoogmoed – van 'moed zonder deemoed'.[7]
In dergelijke gevallen verdient *voorlopigheid* de voorkeur boven *voorbarigheid*. Te allen tijde is het noodzakelijk om de ontvankelijkheid te behouden voor hetgeen buiten onze wil om gebeurt en voor hetgeen ons overkomt. Ik durf gerust te stellen dat het beste ons overkomt.

In verband hiermee zal ik in een van de volgende aantekeningen het belang benadrukken van terughoudendheid en respect ten aanzien van ongrijpbare zaken. Dit betreft vooral menselijke aangelegenheden en onderwijs behoort hiertoe.

3. Zelfreflectie

De zijlijn is tevens de aangewezen plek voor kritische reflectie. Ook kritische reflectie vereist denkarbeid en speelt zich overwegend af op het terrein van *kennisname*. Dankzij de uitvergroting van zaken en de intensivering van taal neigt ze gemakkelijk tot intellectueel geweld tegen de ongrijpbare werkelijkheid.
Daar komt nog iets anders bij, namelijk het autobiografische aspect van kritische reflectie. Onder de oppervlakte van de kritiek ligt een 'egologie'. Communicatie is essentieel voor kritiek. Sterker nog, zonder publiek verliest kritiek zijn bestaansrecht. We zullen nog zien dat kritische reflectie weinig te maken heeft met 'vrijdenken', laat staan met zogenaamd autonoom denken. Autonoom denken is per definitie niet mogelijk, aangezien geen mens autonoom is.

Wie publiek zoekt, zoekt doelbewust communicatie Maar hij zoekt erkenning en bevestiging van zijn zelfbeeld. Dat laatste is de oorzaak van de geregelde bedompte lucht die rondom mijn innerlijke dialoog hangt. Soms kan ik dan ook intens verlangen naar scheuren en kieren in mijn zelfbeeld, naar frisse lucht. Wellicht dat in dit verlangen leeftijd ook een rol speelt.[8]

In mijn kritiek acteer ik nooit autonoom. Hierin ben ik afhankelijk van anderen – anders had ik mijn kritiek wel voor me gehouden. Voor de mens als groepsdier is de relatie met anderen sowieso onmisbaar.[9] Bovendien zijn mijn leven en denken doortrokken van de cultuur waarin ik leef en de geschiedenis waaruit die cultuur is voortgekomen.
Het voornoemde woordje 'vrij' in 'vrijdenken' heeft dan ook niets te maken met autonomie. Het voorvoegsel 'vrij' in vrijdenken duidt op iets heel anders. Het duidt op de mogelijkheid om aan mezelf te ontsnappen, dat wil zeggen: aan *de macht van mijn zelfbeeld* – van mijn ego. Het gaat om de infantiele mogelijkheid tot *onbevangen deelname*.[10]

Kritische reflectie richt zich op onderwerpen buiten mijzelf. Ik heb publiek nodig om mijn bevindingen wereldkundig te maken en om mijn zelfbeeld bevestigd te krijgen.
In *weerloze zelfreflectie* ben ik daarentegen *zelf* het *onderwerp*. In dit geval lever ik geen kritiek, maar *ontvang* ik kritiek. In dit geval is het de *kritische reflectie* vanuit mijn omgeving die mogelijkheden schept om mijn zelfbeeld te bevragen en te laten liquideren.[11] In plaats van eigenmachtig activisme vergt dit een *kwetsbare ontvankelijkheid*. En dat gaat niet vanzelf. Kwetsbare ontvankelijkheid kan beangstigend zijn.[12] Net als bij verliefdheid gaan hierbij verlangen en angst hand in hand.
Vanwege de weerloze, passieve aard kan *weerloze zelfreflectie* onmogelijk ontaarden in activisme. Er bestaat dan ook niet zoiets als 'kritische *zelf*reflectie'.

Voor de vrijdenker is het ontvangen van kritiek uiteindelijk belangrijker dan het geven van kritiek. Die kritiek kunnen we als een geschenk in ontvangst nemen. Elke vorm van kritiek draagt in potentie ervaringen in zich die mijn eigenmachtigheid kunnen relativeren.

Alleen *de ander* kan door mijn zorgvuldig opgebouwde zelfbeeld heen prikken. Zelf kan ik geen licht doen schijnen op mijn blinde vlekken.
Eigenmachtig mijn eigenmachtigheid doorbreken, of actief mijn eigen activisme bestrijden – dat is als een Baron van Münchhausen die zich aan zijn eigen paardenstaart uit het moeras omhoog probeert te trekken.
Het is bovenal de ander die mij de grenzen van mijn eigenmachtigheid kan doen beseffen. Dankzij de ander kan ik doordrongen raken van de onmacht om mijzelf, mijn leven en mijn wereld geheel te doorgronden.

En ook op dit precaire terrein bood 'het instituut' ruimte en gelegenheid voor confrontaties en het ontvangen van kritiek. Pijnlijke situaties, maar ook waardevol. Dank voor de collegiale kritiek.

4. De vluchteling

Oppervlakkig gezien lijkt de menselijke geest op een koel, helder meer. De transparantie van het water wordt ook wel de *rede* genoemd. Psychologen en breinwetenschappers nemen er geregeld een frisse duik in. Het zicht onder water wordt echter spoedig belemmerd door de troebele ondergrond. Wil je de diepte in dan moet de schoolslag al spoedig plaatsmaken voor graafwerk. Het zicht wordt belemmerd, de rede laat het afweten. In plaats daarvan moet je op de tast en op gevoel. Hoe dieper, des te weerbarstiger het sediment uit vervlogen tijden.

Op deze wijze zijn onderzoekers gestoten op een bodemlaag van vruchtbaarheidsrituelen en grottekeningen – het typische sediment van *homo religiosus*. Een nog diepere laag blijkt sporen van de Afrikaanse savanne te bevatten. In groepsverband rondhuppelen met pijl en knots; samenwerking blijkt de sleutel tot evolutionair succes. Buiten de groep is het gevaarlijk, erbinnen is het veilig. Ziehier het tot op de dag van vandaag doorwerkende sediment van *homo xenofobus*.
Met echolocatie heeft men ten slotte de ondoordringbare laag verder afgetast met als resultaat het instinctmatige 'zoogdierenbrein' en het geheel onbewuste 'reptielenbrein'. Hier huist *homo animalis.* Hier heerst volslagen duisternis.

Vlug! Terug naar boven, naar het heldere oppervlaktewater! Daar heersen ten minste onderlinge afspraken. Daar kan ik zwemmen te midden van denkbeelden en mogelijkheden. De mogelijkheid tot sociaal samenleven, tot een inclusieve cultuur. In weerwil van argwaan en xenofobie zetelen hier overheden en gelden hier internationale verdragen. Hierop kunnen vluchtelingen zich beroepen.

Vluchtelingen zijn van alle tijden. Dat geldt ook voor de schrijnende omstandigheden waarin ze dikwijls moeten leven. William Shakespeare heeft het als volgt beschreven in zijn recentelijk pas gepubliceerde *Book of Sir Thomas More* (ca. 1600):

> *'U zult vreemdelingen neerhalen, hen doden, hun keel afsnijden, hun huizen in bezit nemen, en de soevereiniteit van de wet aan de lijn leggen om hem mee te sleuren als een hond.*
> *Ik strijk over mijn hart, zegt nu de Koning, terwijl hij de berouwvolle overtreder mild terechtwijst. Maar zou uw overtreding zo ernstig zijn, dat de Koning niets anders kan doen dan u te verbannen: waar zou u heengaan?*
> *Welk land zal u op grond van uw overtreding een veilige haven bieden? Gaat u naar Frankrijk of Vlaanderen, naar eender welke Duitse provincie, Spanje of Portugal? Nee, u kunt slechts daar gaan waar geen enkele relatie met Engeland bestaat.*
> *Maar zeg me, zou u dan blij zijn als een volslagen vreemdeling te midden van een of ander volk dat u geen aards verblijf gunt en de vreemdelingen geregeld teistert met uitbarstingen van barbaars geweld? Met het mes op de keel jagen ze u weg als een hond, alsof u niet een*

schepsel van God bent en de wereld niet voor uw, maar slechts voor hun eigen welzijn bedoeld is. Wat zou u ervan vinden zo te worden behandeld?
Welnu, dit alles overkomt de vreemdeling vanwege uw hooghartige onmenselijkheid.'

Afb. *Evil May Day*, bron: *Financial Times*

Shakespeare heeft dit gefingeerde pleidooi voor tolerantie in de mond gelegd van Thomas More. Hiermee refereert hij aan *Evil May Day* in mei 1517 'de dag waarop er in de hoofdstad van Engeland grote rellen uitbraken, gericht tegen protestantse Franse en Vlaamse vluchtelingen. Een menigte van zo'n duizend jonge mannen ging de vreemdelingen te lijf, plunderde hun huizen en beschuldigde hen van ketterij, broodroof, dronkenschap en losbandigheid. En uiteraard hadden de Fransozen het voorzien op de Engelse vrouwen'. [13]

Kennelijk was de menselijke conditie vijf eeuwen geleden niet veel anders dan tegenwoordig. Het oppervlaktewater werd door de eeuwen heen geregeld troebel. Door de eeuwen heen is het bestaan van de vluchteling een zere plek geweest in het menselijke geweten. Je zou zweren dat xenofobie en schaamte hierover ons in het bloed zit.

De afgelopen decennia is het oppervlaktewater weer eens troebeler geworden. De open armen van de jaren '70 zijn als naïef weggezet. Verdraagzaamheid is onder druk komen te staan. Het gaat nu vooral om het tevreden houden van het electoraat. Met als resultaat wereldwijd gemarchandeer met vluchtelingen en hun uitsluiting door het onverbiddelijke principe van de strafrechtelijke staat. 'We worden nergens op de wereld geaccepteerd. Het is alsof we niet tot de mensheid behoren', aldus de 20-jarige Salehe Afshar uit Afghanistan.[14] Aldus vormen vluchtelingen, rechtelozen en staatlozen een uitdijende massa van uitgestotenen – een groeiend volume 'menselijk afval'.[15]

Zygmunt Bauman: 'Voor de markt en de consumptiemaatschappij zijn ze nutteloos, maar voor de politiek zijn ze onmisbaar. Ze vervullen de maatschappelijke rol die ooit was toebedeeld aan heksen en kobolden en de duistere wezens uit de sagen. De illegale vluchteling verenigt in zijn persoon alle mogelijke bedreigingen.'[16]

Gelukkig voor onze gemoedsrust kunnen we die bedreigingen voorlopig nog op afstand houden of in opvangcentra wegstoppen. Maar God verhoede dat we ooit zelf ons land moeten ontvluchten.

***Stichting Vluchteling* – IBAN NL48 INGB 0000 000999**

5. Het stokkende woord

Ik moet een jaar of 11 zijn geweest.
Het is zondagochtend. Zoals gebruikelijk ben ik met mijn ouders mee naar de Bethlehemkerk. Het restant van ons gezin – drie van de zes kinderen studeerden – zit in een van de voorste kerkbanken. Mijn vader is kerkvoogd.

De schriftlezingen zijn reeds geweest en de kerkgangers maken zich op voor de preek van dominee Van den Berg. Omstandig neemt de gemeente zijn voorzorgsmaatregelen. Van den Berg kennende zou het wel eens een uitvoerige uiteenzetting kunnen worden. Voor zover mogelijk in een kerkbank poogt men achterover te leunen; het King-pepermuntje in de aanslag.

Dominee Van den Berg heeft de tekst van Genesis 25 en 27 gekozen als onderwerp van zijn preek. Het betreft Jakob, de zoon van aartsvader Izaäk. Jakob had een tweelingbroer Ezau. Deze was een sterk, harig natuurmens. Behendig in de jacht. Oprecht, geen flauwekul; een man uit één stuk. Volgens de geldende gebruiken bezat Ezau als oudste van de twee het eerstgeboorterecht.
Jakob was de lieveling van moeder Rebekka – onbehaard, bleek. Hij was een dagdromer, maar ook sluw en berekenend. Eerst ontfutselde hij zijn hongerige broer het eerstgeboorterecht, door hem te verleiden met zijn zelfgemaakte, geurige linzensoep. Met moeders hulp bedroog hij vervolgens zijn vader Izaäk. Gehuld in Ezau's kleren en met geitenvellen over zijn handen en hals deed Jakob zich voor als zijn broer. De blinde Izaäk werd erin geluisd. Aldus ontving niet Ezau, maar Jakob de zegen van de eerstgeborene.

Ezau was des duivels en wilde zich wreken op zijn broer. Halsoverkop moest Jakob zijn landstreek ontvluchten. Pas na ruim twintig jaar verblijf en arbeid in een vreemd land, keerde hij terug. Om Ezau goedgezind te stemmen stuurde hij geschenken vooruit. Tevergeefs. Ezau bleek onvermurwbaar. Jakob was ten einde raad.
Wat volgde was een eenzame en nachtelijke worsteling met een onbekende aan de oever van een rivier. De strijd was uitputtend en bleef onbetwist tot aan de dageraad. Uiteindelijk ontving Jakob de zegen van de onbekende: 'Uw naam zal niet meer Jakob luiden maar Israël, want gij hebt gestreden met God en mensen, en uiteindelijk hebt gij overwonnen'.
Pas na jaren van ontheemding en worsteling besefte Jakob dat hij daadwerkelijk door God was uitverkoren tot stamvader van het volk Israël. Bij het weerzien vielen de broers elkaar huilend in de armen – de achterbakse bleekneus en de krachtige, natuurmens van weleer.

Ik kan die verhalen wel dromen, want ik heb de zondagschool doorlopen. Hoe is het mogelijk dat je met list en bedrog aartsvader wordt? Persoonlijk heb ik meer op met Ezau. Van hem kun je op aan; hij is recht door zee. Maar ja, kennelijk moet je je als sterveling niet met dit soort zaken bemoeien. Gods wegen zijn nu eenmaal ondoorgrondelijk.

Van den Berg is een innemende man – een beetje te goed voor deze wereld. Naar later bleek, was hij niet goed opgewassen tegen zijn ambt als zielenherder. Jonge mensen winnen voor het geloof, volwassenen – de twijfelaar, de schuinsmarcheerder en de zelfgenoegzame – op het rechte geloofspad houden, gemeenteleden bemoedigen bij tegenslag en onheil, en hen ten slotte ook nog begeleiden in hun stervensuur.
In Hervormde kringen staat op dat moment de dominee in zeer hoog aanzien. Maar hij moet zijn roeping wel waar kunnen maken. Gods zegen mag dan op hem rusten, het ambt was *a hell of a job*.

'Gemeente van Jezus Christus. Vandaag wil ik met u stilstaan bij die merkwaardige roeping van Jakob.' Van den Berg heeft de juiste toon aangeslagen, want het kuchen houdt op. Menigeen droomt weg in het genoegzame besef dat de helft van de dienst er weer op zit.

De zondag is meestal een fijne, huiselijke dag. Op de 'Dag des Heren' is Pa thuis en wil hij zijn werk wel eens laten liggen. Na de kerk drinken we gezamenlijk koffie. Ma heeft dan vaak wat lekkers in huis gehaald. Zelf kan ik vandaag verder met mijn *Revell*-bouwpakket van de *B17 Flying Fortress*. Het zal het grootste vliegtuig worden van mijn plastic WO2-luchtvloot. Hij is groter dan de *Halifax* of de *Avro Lancaster*. Het bouwpakket bevat talloze onderdelen, waaronder ook hele kleine. Je hebt er een

pincet voor nodig, een lijmtube met een klein tuitje, een subtiele hand en concentratie. Oorlog vergt een nauwgezette voorbereiding.

Ik schrik op uit mijn dagdroom. Het is beangstigend stil geworden in de kerk. O hemel! Van den Berg is de draad van zijn verhaal kwijt! Hij schraapt zijn keel en staart gespannen naar zijn aantekeningen. Om mij heen spannen spieren zich aan. De gemeente houdt collectief haar adem in.
Een preek kan goed zijn of slecht, dat hoort erbij. En soms ben je het niet met de dominee eens. Maar dat tast je geloofszekerheid niet aan. Maar een stokkende preek, dat is verontrustend. Plots staat de kerkdienst als vertrouwenwekkend ritueel op losse schroeven.
Verschrikt gaan kerkgangers rechtop zitten. Met plaatsvervangende schaamte staren ze naar de grond. De hapering lijkt een eeuwigheid te duren. De spanning is te snijden.

Thuis bij de koffie wordt er met geen woord over gerept. 'Het is mooi weer', zegt Ma iets te vaak. 'Heerlijke koffie', antwoordt Pa.

6. Al dat gepreek

In de afgelopen jaren heb ik zelf de nodige preken op schrift gesteld. Om te beginnen op verzoek van het instituut. Dit betreft onder meer notities over *ethiek* en *radicalisering*. En ook columns in het personeelsblad *ROCfort*. Maar daarnaast heb ik ook ongevraagd gepreekt, bijvoorbeeld middels mijn jaarlijkse Kerstpreken. Terugkijkend betrof het uiteenlopende kwesties, maar wel met telkens *terugkerende thema's*. Hierover gaan onderstaande aantekeningen.

Laat ik beginnen met een voorbeeld om zo'n thema te kenschetsen. Het betreft de verhouding tussen *zorgvuldigheid* en *zorgzaamheid*. In mijn gedachten hierover duikt dan al snel de term 'kwaliteitszorg' op. Dit woord verenigt twee woorden uit het jargon van deskundigen, namelijk 'kwaliteit' en 'zorg'. Dit lijken woorden die voor zichzelf spreken.

Kwaliteitszorg vormt een cruciaal onderdeel in de dialoog tussen het *schoolbestuur* en de *landelijke onderwijsinspectie*. De een fungeert als *verantwoordelijke* voor de kwaliteit van het onderwijs, de ander als *toezichthouder*.
Voor het bepalen van de onderwijskwaliteit zijn 'kwaliteitsgebieden' en een 'kwaliteitskader' geformuleerd. Voor elk kwaliteitsgebied zijn 'standaarden' beschreven van hetgeen de toezichthouder als 'basiskwaliteit' beschouwt.

Een voorbeeld. Een onderdeel van het kwaliteitsgebied Onderwijsproces (OP) is Pedagogisch-didactisch handelen (OP3). Als 'basiskwaliteit' wordt hierin geformuleerd:

> 'Het pedagogisch-didactisch handelen van het onderwijsteam stelt studenten in staat om te leren en zich te ontwikkelen. Uit het pedagogisch en didactisch handelen van het team blijkt dat er sprake is van een gedeelde visie, dan wel uitgangspunten.
> Het onderwijsteam zorgt voor effectieve leersituaties. Het team stemt de instructies, begeleiding, opdrachten en onderwijstijd doelgericht af op de onderwijsbehoeften van groepen en individuele studenten. De afstemming is zowel gericht op (pedagogische) ondersteuning als op uitdaging, afhankelijk van de onderwijsbehoeften van groepen en individuele studenten.'

Onderwijsinspectie, *Onderzoekskader 2021 voor het Toezicht op het MBO*[17]

Zoals te verwachten, is de hier geformuleerde 'basiskwaliteit' geen operationele definitie. De vraag is dan ook hoe deze kwaliteit beoordeeld wordt en hoe betrouwbaar het oordeel is? De vraag of deze kwaliteit wel te beoordelen is hangt samen met de vraag in hoeverre je de kwaliteit actief kunt nastreven – in hoeverre de kwaliteit 'bestelbaar' is.[18]

Op het begrip 'bestelbaarheid' kom ik in de volgende aantekening terug. Hier gaat het me meer om *de functie van taal* binnen het primaire en secundaire proces. Hoe scheppen we met taal bewust en onbewust een orde in de organisatie en het dagelijks werk binnen een instituut. En omgekeerd, hoe zijn organisatie en werk van invloed op de taal die we gebruiken? Uiteraard kan deze kwestie in één aantekening niet uitputtend behandeld worden. Daarom volsta ik met enkele karakteristieke woorden ter illustratie.

> 'Met de term "kwaliteitszorg" tillen we ongemerkt een betoog uit boven alledaagse spreektaal. De suggestie wordt gewekt dat we instrumenten in handen hebben waarmee we de kwaliteit van het onderwijs kunnen bepalen.
> Kwaliteitszorg betreft onder meer richtlijnen, procedures en prestatie-indicatoren. Als "meetinstrumenten" hanteren we bijvoorbeeld periodieke tevredenheidonderzoeken, interne audits en kwaliteitspanels. Met de aldus vastgelegde en gerapporteerde resultaten hebben we de kwaliteit van ons onderwijs gemeten en in kaart gebracht. Laten we een deur verder gaan. Volgt u mij maar.
>
> Voor de docent heeft kwaliteit te maken met de uitvoering van het onderwijsprogramma, de verzorging van de lessen en niet te vergeten het leerproces van de individuele student. Het is niet eenvoudig om de kwaliteit hiervan te bepalen. Neem de kwaliteit van het individuele leerproces. Op dit terrein bestaan geen getalsmatige normen. Betrokkenheid, enthousiasme, natuurlijk overwicht en liefde voor het vak – tal van menselijke kwaliteiten spelen hierbij een rol. Dergelijke *natuurlijke zorg* is nauwelijks aan te leren, te meten en in kwaliteitscijfers uit te drukken.
>
> Het onderscheid is fundamenteel. Directe, natuurlijke zorg is vooral gelegen in *zorgzaamheid*. Dit vergt intrinsieke motivatie en persoonlijke betrokkenheid. De organisatie blijft op afstand en moet hierbij vertrouwen op de "kwaliteit" van de individuele docent. De persoon van de docent is doorslaggevend. Van uitwisselbaarheid van docenten kan dus geen sprake zijn.
> Bij indirecte (kwaliteits-)zorg staat *zorgvuldigheid* centraal.[19] Dit is extrinsiek en doorgaans procedureel van aard. Met een goede kwaliteitszorg kunnen ook de minder zorgzame docenten functioneren in een zorgstructuur, zo is de gedachte. Onbewust streven we dus naar een zorg die minder afhankelijk is van menselijke kwaliteiten. En niet zelden heeft hierdoor de gedachte postgevat dat docenten inwisselbaar zijn.'
>
> *Misverstanden in Onderwijsorganisaties*, Kerspreek 2012

Schematisch:

Zorgvuldigheid (*anxietas*) ←→ Zorgzaamheid (*caritas*)

Tot op zekere hoogte is zorgvuldigheid daadwerkelijk af te dwingen. De afgelopen decennia heeft dit in de gezondheidszorg geleid tot een toename van aantal procedures en de nadruk op certificering. De regels en het beleid hieromtrent vereisen naleving, controle en het afleggen van verantwoording. Dit resulteert in een sterke toename van administratieve last binnen het primaire proces.

Een en ander getuigt van *doelgerichtheid* vanuit het secundaire proces. De achterliggende gedachte hierbij is dat de kwaliteit van de zorg tot op zekere hoogte *meetbaar* en *maakbaar* is – kwaliteit op *bestelling*.

> ‘Middels kwaliteitszorg kunnen we de kwaliteit […] expliciet maken en kunnen we een beeld van het instituut schetsen in cijfers, tabellen en grafieken. Dat is de reden waarom kwaliteitszorg centraal staat in de beeldvorming naar buiten toe. Voor overheid, inspectie, raad van toezicht – gremia die het moeten hebben van distantie en abstractie – is de kwaliteitszorg beeldbepalend. Institutionele belangen zijn hiermee gediend. Hierbij moeten we denken aan evaluatie van beleid, beoordeling van schoolresultaten, financiering van het onderwijs en alles wat te maken heeft met reputatie. Bij al deze zaken speelt de natuurlijke zorg een ondergeschikte rol.’

Het bestuurlijk activisme op dit gebied is alleszins begrijpelijk en tot op zekere hoogte verdedigbaar. Op de lange duur kan ‘onvoldoende kwaliteit’ daadwerkelijk gevolgen hebben voor de financiering en de reputatie van het betreffende instituut.

Op het gebied van kwaliteitszorg komt nadrukkelijk de tegenstelling naar voren tussen *zorgvuldigheid* en *zorgzaamheid*. Aangezien zorgvuldigheid ‘meetbaar’ en ‘bestelbaar’ is, ligt hierop de nadruk. In het onderwijs betreft het een trend die eind jaren ’80 is ingezet binnen het samenspel met overheid en toezichthouders. Een en ander heeft geresulteerd in een geregelde, externe beoordeling van onderwijsinstituten en landelijke ranglijsten. Zorgzaamheid speelt hierin geen directe rol. Zorgzaamheid is een individuele aangelegenheid en vergt een subjectieve beoordeling. Een en ander kan niet vertaald worden in indicatoren en de bijgaande statistiek. Zorgzaamheid is niet op activistische wijze te bewerkstelligen. Het is een vorm van *aanwezigheid* en *toewijding*. Ze komt tot uiting in individueel contact. Je kunt slechts zorgzaam zijn in je *deelname*. Een specifiek mens is zorgzaam. Dé mens niet.

Voor de duidelijkheid: *zorgvuldigheid* kan heel wel samengaan met *zorgzaamheid*. Maar ze kunnen elkaar ook behoorlijk in de weg zitten, getuige de veel gehoorde klacht in de zorgsector dat er te weinig tijd overblijft voor de patiënt. Waar het om gaat is een goede *balans*.
In onderstaand *spectrum* staan *activisme* en *aanwezigheid* tegenover elkaar.

Activisme, eigenmachtigheid, bestelbaarheid ←→ Aanwezigheid, onmacht, gebeuren

Let wel, op vergelijkbare wijze gaat het bij de andere, te behandelen preek-thema’s niet om een zwart-wit tegenstelling. De thema’s hebben betrekking op een *spectrum* van inzichten en mogelijkheden. De bijbehorende kritische reflectie betreft de juiste *balans*.

7. Bestelbaarheid

> ‘Het *World Horti Center* in Naaldwijk is niet zo gemakkelijk te bereiken met het openbaar vervoer. Na trein en bus is het nog anderhalf kilometer lopen tot de eindbestemming. Het eerste stuk van deze wandeling loopt langs het *Trade Parc Westland*. Hier bevinden zich tal

van verdeelcentra van bloemenexporteurs. Vanaf hier worden tienduizenden soorten snijbloemen getransporteerd naar binnen- en buitenland. De bloemen zijn afkomstig van Westlandse kwekers en ingekocht op de veilingen van Aalsmeer en Honselerdijk.'

Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1, Kerstpreek 2020[20]

De Westlandse bloemenhandel is veel meer dan alleen een bos bloemen, een verkoopprijs en een kassabonnetje. Het is een wereldwijde handel die steunt op een complex, technisch-logistiek voorzieningensysteem. Op zijn beurt steunt dit systeem op andere, meer algemene voorzieningen, zoals energie- en watervoorziening, benzinestations, geldautomaten, detailhandel, uitzendbureaus, technische toeleveranciers, banken, advocatenkantoren, bouwbedrijven en politie. Ten slotte steunt het ook op een formeel systeem van maatschappelijke conventies, wettelijke regelingen, juridische grondslagen, economische omstandigheden en internationale handelsafspraken.
Al met al is het een vrijwel ondoorgrondelijk samenspel van activiteiten, middelen en voorzieningen – een technisch bestel. De filosoof Martin Heidegger spreekt in dit verband van een *Bestand*.[21]

'De mens zelf is een cruciaal onderdeel van het *Bestand*. Binnen het *Bestand* van de Westlandse bloemenhandel wordt de mens uitgenodigd om bloemen te kopen, om bij een bloemenwinkel te werken of om als vrachtvervoerder te werken. Omgekeerd zijn snijbloemen deel uit gaan maken van het menselijk leven. Bloemen fleuren feestelijkheden en ceremonies op en dragen bij aan een leefbare omgeving.

Op foto's van 100 jaar geleden zijn de bollenkwekers met hun eerste kassen te zien. Wat zij in het Westland begonnen zijn, is uitgegroeid tot een complex *Bestand* dat ook elders de norm is geworden. Deze internationale norm betreft onder meer de schaalgrootte, *best practices*, logistiek, automatisering, marketing, voortgaande innovatie. Op basis hiervan kunnen wereldwijd bloemen besteld worden.
De norm dicteert de werkwijze van de moderne bollenkweker. Wil hij meedoen in de wereldwijde markt dan kan hij zich hier onmogelijk aan onttrekken. "We zijn dan wel vrij om de eerste stap te zetten, maar bij de tweede en daarop volgende stappen zijn we knechten geworden"[22]'

Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1, Kerstpreek 2020

Als massaproduct zijn snijbloemen bestelbaar geworden. Dat geldt ook voor auto's, kipfilet, drumstellen, medicijnen, zonnebrandolie, smartphones, trans-Atlantische vluchten, kunstmest en computergames. Elke productie is opgenomen in zijn eigen 'technische Bestand' – let wel: in het vervolg 'technische bestel' te noemen.
Roestvrijstalen schroeven komen uit Duitsland, Zweden en China. Een mobiel uit Zuid-Korea. Deze telefoon levert vergelijkbare prestaties als een exemplaar uit de Verenigde Staten. De Samsung Galaxy A52S 5G 256GB Zwart is een massaproduct. Geen enkele A52S 5G 256GB is uniek. Bestelbare producten zijn *inwisselbaar*.

Vanuit wereldwijde technische bestel van vlees en zuivel gaan Franse ganzenlever, Hollandse rookworst, Argentijnse biefstuk en Parmezaanse kaas op bestelling de wereld rond. En ook hier zijn de afzonderlijke producten tot op zekere hoogte *inwisselbaar*. Een tekort aan Parmezaanse kaas kan, mede met dank aan de intensieve veehouderij, worden aangevuld met vervangende kaas uit Nederland. *Cabernet Sauvignon* komt uit Frankrijk, maar ook uit Chili, Zuid-Afrika, Australië of California. Het verschil is voor de kenners.

Maar hoe staat het in dit verband met menselijke aangelegenheden? Geldt een dergelijke bestelbaarheid bijvoorbeeld ook voor de menselijke natuur? In de praktijk blijkt dit voor een deel het geval. We knutselen ondertussen al heel wat af met 'menselijk materiaal'. En dan heb ik het niet alleen over een kunstheup, een nieuwe hartklep of een vaccin. Het blijkt mogelijk om met *deep brain*

stimulation de symptomen van Parkinson bij specifieke patiënten te verlichten. Voor sommige van hen gaat dit gepaard met een andere persoonlijkheid.[23] Op een ICT-congres in het voorjaar van 2018 gehouden op het ROC van Twente voorzag futuroloog Ben Veltenaar een 'derde cortex'. 'In 2024 kun je een chip in je telefoon krijgen – of in je nek. Het resultaat hiervan is 10 IQ punten extra leervermogen voor 1000 dollar.'

Dat is de toekomst, zeggen we dan. Dat soort zaken hou je nu eenmaal niet tegen. En het gaat steeds sneller. Wat nu kan, willen we morgen.
De mens is nu eenmaal *kunstmatig van nature*.[24] In alle maatschappelijke geledingen wordt de voortgaande innovatie dan ook omarmd als middel om te bezuinigen, te veranderen en te verbeteren. 'De toekomstige mens is bezeten door rebellie tegen het menselijk bestaan zoals dat gegeven is, dat hij wil ruilen tegen iets dat door hemzelf is gemaakt.'[25] En zeg nou zelf: wie wil er nou niet langer leven?

> 'Met de huidige technologie is het mogelijk om diep in te grijpen in de menselijke natuur. We zijn in staat tot embryoselectie, tot het wijzigen van het genetische bouwplan en het beïnvloeden van karaktereigenschappen. Dergelijke ontwikkelingen vragen om een herziening van de meest fundamentele en vanzelfsprekende begrippen waarmee we de mens altijd begrepen hebben.
>
> Zo impliceert het simpele feit dat er door menselijk ingrijpen tevens verbeteringen kunnen worden aangebracht aan de menselijke natuur, een onderscheid tussen een verbeteraar en een verbeterde – tussen een teler en een geteelde; een programmeur en een geprogrammeerde.
>
> En daarbij raken we aan een actuele menselijke behoefte. Elk modern mens wil erkend en behandeld worden als een onherleidbaar en onderscheiden subject – als iemand die autonoom is en vrij om zijn eigen leven vorm te geven. Een dergelijk persoon wordt verantwoordelijk geacht voor eigen daden en keuzes.
> Het loslaten van het "moderne" onderscheid tussen subject en object is strijdig met genoemde behoefte en ook met het humanistisch mensbeeld. Voor je het weet, maken we de weg vrij voor een indifferente objectivering van de mens, zoals we die heden ten dage al kennen uit de toegepaste statistiek en systeemalgoritmen.'
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

Op allerlei maatschappelijke terreinen – onderwijs, ethiek, recht en politiek – zal dit verregaande consequenties hebben. Bovendien lijkt het erop dat de technische ingrepen en aanpassingen elkaar in steeds hoger tempo opvolgen.

> 'Mogen we de futuristen geloven dan zijn de technologie, de achterliggende technologische kennis en de mensen die deze kennis in de praktijk moeten brengen op den duur slechts vluchtige verschijnselen. Al spoedig na hun verschijnen in de samenleving zijn ze weer afgeschreven. De actualiteit van actie en rust kent geen geborgenheid meer. Heeft het dan überhaupt nog wel zin om beroepsmatig een leven lang te leren?'
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

Het lijkt erop dat de razendsnelle technologische ontwikkelingen op het gebied van de *medical* en *social engineering*, inclusief de plannen van de Tech giganten hiermee, zullen resulteren in een wereldwijd technisch bestel voor de optimalisatie van de mens en zijn leefmilieu.

Een en ander klinkt vergezocht en overdreven. En er zal heel wat moeten gebeuren, wil dit werkelijkheid worden. Voorspellen is nu eenmaal lastig, vooral als het de toekomst betreft.[26] Toch zijn er diverse futuristen en visionairs die dit met droge ogen beweren.[27]
Wat mij betreft is de voornaamste boodschap van het bovenstaande dat de hedendaagse technologische ontwikkelingen in de nabije toekomst een uitdaging gaan vormen voor tal van humanistische denkbeelden – en in het bijzonder voor ons zelfbeeld als autonoom individu.

Voorlopig genoeg hierover. Op naar de volgende aantekening.

8. Gebeuren

> ‘Gebeuren is zo ongeveer het meest gewone. Het gebeurt gewoon. Tegelijkertijd is het vreemd en onbegrijpelijk. Bij gebeuren is geen sprake van handelen, zoals bij lopen of bouwen. De ledematen die ik bij lopen gebruik, baten me niet bij gebeuren. Ook is er geen gerichtheid, zoals bij horen of hopen. Gebeuren onderscheidt zich van genoemde werkwoorden, doordat het geen persoon of zaak als onderwerp heeft. Feitelijk kent het maar één onderwerp, namelijk het onbepaalde ‘het’. Ik gebeur niet, en jullie ook niet.
> Nu zijn er wel meer werkwoorden die lijken op gebeuren, zoals sneeuwen, rommelen en erom spannen. En ook lukken […]. Van al deze werkwoorden is gebeuren wel het meest onbepaald.
>
> Onbepaald is ook “het” in “het gebeurt”. Die onbepaaldheid heeft niets te maken met onbeduidendheid. Doorgaans is ‘het’ niet te klein om te bepalen, maar veel te groot. ‘Het’ in ‘het sneeuwt’ is ontzagwekkend. Het geheel van werkzame factoren is veel te omvangrijk om in kaart te brengen.
> In het gebeuren ervaar ik onmacht. Wanneer “het” gebeurt, kan ik dit gebeuren niet zomaar naar mijn hand zetten. Als het sneeuwt, kan ik schuilen, schuiven of de banden verwisselen. Maar ik kan het sneeuwen niet opheffen. Handelingen die hierop gericht zijn, zijn nutteloos. Met sneeuw kan ik iets doen, maar met sneeuwen niet. Op vergelijkbare wijze kan ik wel iets doen met een gebeurtenis – het resultaat van gebeuren –, maar niet met het gebeuren zelf. Gebeuren overkomt me, en pas in haar resultaten vind ik een aangrijpingspunt voor handelen.’
>
> *Heilzame passiviteit in het onderwijs*, Kerstpreek 2014[28]

Vulkaanuitbarsting op La Palma, Bron: *Hart van Nederland*

Een aardbeving, een overstroming of een hittegolf – als *gebeuren* overkomt het ons. Onze eigenmachtige invloed in een dergelijk *natuurgebeuren* beperkt zich doorgaans tot de gevolgen. Pas wanneer het gebeurd is, start de menselijke bemoeienis.
In het geval van louter materiële schade is het herstel goeddeels bestelbaar. Dat herstel vergt planmatig en berekenend handelen, op basis van nauwkeurig omschreven doelen en middelen.

Daarnaast kennen we ook vormen van een *mensengebeuren*. In dit gebeuren speelt het menselijk handelen een cruciale rol. Menselijk handelen is doorgaans *relationeel handelen*. Het gaat hierbij om werken in groepsverband, al dan niet op basis van onderlinge afspraken en afstemming.
Binnen ons onderwijsinstituut werkt elk individu in een netwerk van collega's – elk met een eigen karakter, visie, oordeel en inbreng – elk met een eigen perceptie van het doel, een eigen waardering van de middelen en een eigen persoonlijk belang. Een eenmaal genomen beslissing valt in dit netwerk ten prooi aan betrokken en goedwillende mensen die er naar eigen goeddunken invulling aan geven. Deze dynamische diversiteit maakt de lopende processen nogal onbeheersbaar en de gevolgen niet te voorspellen.

Een dergelijk mensengebeuren is goeddeels *onbestelbaar*. Een belangrijke reden voor deze onbestelbaarheid is het feit dat de individuele mens deels een vreemde is voor zichzelf en aldus zichzelf uitstekend voor de gek kan houden (zie hiervoor ook aantekening 11). Mede hierdoor is het dikwijls onmogelijk om in het maatschappelijke handelen nauwkeurig omschreven doelen te stellen en hierbij de juiste middelen te kiezen.

9. Technisch handelen

> 'De mens is onverbrekelijk vervlochten met zijn eigen techniek. Daarbij is techniek meer dan alleen werktuigen, huizen en wapens; het zijn ook regelingen, instituties en organisaties. Techniek is een manier van denken.'
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

In louter materiële zaken is *technisch denken* vruchtbaar en is *technisch handelen* mogelijk. Het resulteert in het eerder genoemde *technische bestel*. Dit bestel dicteert een complex samenstel van *berekenbare* handelingen waarvoor we te allen tijde verantwoording (*rekenschap*) kunnen afleggen. Het technische bestel is erop gericht om het *onberekenbare* buiten de deur te houden en aldus onverwachte problemen uit te sluiten.
Het succes van ons technische handelen is bij vlagen verbluffend.

> 'Ooit overtroffen de fantasieën van utopisten als Leonardo da Vinci en Jules Verne de menselijke technische mogelijkheden. Tegenwoordig is het omgekeerde het geval. Nu overtreffen de technologische resultaten onze wildste fantasieën. We zijn "omgekeerde utopisten" geworden, nauwelijks nog in staat om ons voor te stellen wat we allemaal kunnen maken. […]
>
> De technologie loopt zo ver vooruit op de mens – op zijn voorstellingsvermogen, op zijn gevoelsleven en op zijn vermogen tot het nemen van verantwoordelijkheid – dat hij vaak slechts achteraf kan ondervinden wat de gevolgen zijn van zijn technologisch ingrijpen in de wereld. We leven in de hoop dat de zich ontwikkelende technologie de mogelijke misstappen van vandaag in de toekomst ongedaan kan maken. We hopen op een technologische oplossing voor de opwarming van de aarde, voor de opslag van kernafval, voor dreigende energietekorten en voor overbevolking. Onder invloed van technische successen wordt deze hoop opgeblazen tot verwachting. Zodoende kan elke mogelijke misstap gerelativeerd worden tot een risico in dienst van de vooruitgang, misschien zelfs wel tot een daad van verantwoordelijkheid. Technologie is een tovermiddel. Het veraangenaamt ons leven dan ook niet alleen in materiële maar ook in morele zin.'

Techniek als alles-oplosser voedt de veronderstelling dat we ook invloed kunnen uitoefenen op het *gebeuren*. Dat zien we overduidelijk bij de huidige coronapandemie. Zo is het verbluffend hoe het samenlevingen gelukt is om in korte tijd de gezondheidszorg te mobiliseren, vaccins te ontwikkelen en thuiswerkmogelijkheden te creëren zodat de dagelijkse werkzaamheden doorgang kunnen vinden. Dit is geen sinecure. Dit verdient bewondering en waardering. En ja, dit bleek allemaal bestelbaar te zijn.

Maar helaas, hiermee hebben we het virus nog niet overwonnen. Deze pandemie is een typisch voorbeeld van een *gebeuren*. Het is zelfs een 'zwarte zwaan' in de woorden van Nassim Taleb. Het is een *hoogst onwaarschijnlijk gebeuren met een grote impact*, waarop je je in het geheel niet kunt voorbereiden.[30]
En nu, terwijl ik dit schrijf, zijn we het allemaal een beetje zat. Het moet nu maar eens afgelopen zijn. We zijn 'er héé-lùhh-máál klaar mee'! We willen dat de pandemie nu toch spoedig bedwongen wordt. En blijkbaar verwachten we ook dat dit kan. Dat dit nog niet gelukt is schrijven we toe aan fouten die zijn gemaakt. We verwijten beleidsmakers dan ook slecht beleid, bewindslieden verwijten we slechte besluiten en politici slechte politiek.
Dit laatste is overigens niet zo vreemd. Wanneer het om menselijke aangelegenheden gaat, valt er altijd wel iets te bekritiseren. Ook in zaken die uiteindelijk goed zijn gegaan.

De reacties die we momenteel zien, zijn exemplarisch voor ons *geloof in bestelbaarheid*. Het is alsof bewindslieden worden afgerekend op een *resultaatverplichting*. Boze burgers hebben naar eigen zeggen een grens bereikt en gaan op hun rechten staan. Helaas, een gebeuren laat zich bedwingen met vooraf gestelde doelen en middelen. Het laat zich niets gelegen aan grenzen en voorrechten.

Het risico bestaat dat adviseurs en beleidsmakers naar voorbeeld van andere landen steeds zwaardere maatregelen en middelen bepleiten. Politici zullen deze op den duur ook omarmen. Ondertussen kijken wij als burgers met een scheve blik naar internationale ranglijsten met 'succesvolle' landen als Israël, IJsland en Portugal. Meewarig schudden we ons hoofd om de situatie in Afrika en Rusland. In die stemming zijn wij als burgers eerder geneigd om in te stemmen met zwaardere maatregelen. En hoe meer we ons focussen op dat ene doel – het einde van alle coronaoverlast – des te meer dit doel de middelen zal heiligen.[31]

Geleidelijk aan zal de pandemie veranderen in een 'witte zwaan'. Tot die tijd blijft het een onvoorspelbaar gebeuren dat ons overkomt. Tot die tijd moeten we het vooral hebben van *de edele kunst van het doormodderen*. Met technisch denken en de bijgaande technologie hebben we reeds veel besteld, maar tegen de rest van het gebeuren moeten we het nog steeds afleggen. Hoe verhoudt zich ons technisch denken tot het gebeuren? Wat is zwart, wanneer wordt het wit en waarom is die laatste rest zo hardnekkig?[32]

10. Onmacht en verantwoordelijkheid

Al met al kunnen we stellen dat wij in ons leven en samenleven deels machteloos staan tegenover het gebeuren. Het onberekenbare gedeelte van het gebeuren tart onze eigenmachtigheid. Hierin schiet ons technische handelen tekort. Hierover kunnen we dan ook geen verantwoording afleggen. Maar er zijn andere manieren om het gebeuren te benaderen. Dat begint met het *erkennen van onze onmacht*.

> ‘De omgang met onmacht wordt op metaforische wijze verbeeld door Mozes, de door God uitverkoren leidsman van het volk. Meermaals vreest het volk van dorst om te komen. Mozes krijgt hiervan de schuld. In Exodus 17: 7 vraagt Jahweh Mozes om met zijn staf op een rots te slaan. Wanneer Mozes dit gedaan heeft, stroomt er water uit de rots, het volk kan de dorst lessen en de weg door de woestijn vervolgen.
> In Numeri 20 moet Mozes iets anders doen. In plaats van op de rots te slaan, moet hij de rots uit naam van Jahweh bevelen om water te geven. Nu echter is Mozes kwaad op het volk dat voor de zoveelste keer opstandig is. Hij zal het volk eens een lesje leren. In plaats van Gods bevel uit te spreken pakt hij zijn staf en slaat twee keer op de rots. Eigenhandig treedt hij op – niet in opdracht, maar als plaatsvervanger van Jahweh. En zowaar, ook nu stroomt het water weer rijkelijk. En wederom is het volk gered.
>
> Dit keer echter wordt Mozes door Jahweh ter verantwoording geroepen – voor zijn eigenmachtigheid. Mozes had geen ontzag getoond voor wat Jahweh als gebeurtenis “van elders” had bedoeld. Alleen Jahweh kan wonderen verrichten. Geen mens kan eigenmachtig een wonder bestellen. Wonderen zijn gebeurtenissen bij uitstek, wonderen zijn onbestelbaar.
> Als straf maakt Jahweh kenbaar dat Mozes de doortocht van het volk Israël door de woestijn niet tot het einde toe zou leiden.
> Het beloofde land is het land “van melk en honing” – het land waarin je zelfs voor je voeding (melk en honing) niet gewelddadig hoeft in te grijpen. Het beloofde land is geen land voor eigenmachtigheid. Mozes zal dit land dan ook *niet* binnen gaan. In Psalm 106 wordt hierop teruggegrepen door te stellen dat Mozes “in onbedachtzaamheid” had gehandeld.’
>
> *Heilzame passiviteit in het onderwijs*, Kerstpreek 2014

Laten we dichter bij huis blijven en de ontwikkelingen binnen ons instituut in ogenschouw nemen. Deze ontwikkelingen kunnen we ook opvatten als een vorm van gebeuren. In dit gebeuren speelt het menselijk handelen een cruciale rol. Dit handelen is per definitie *relationeel handelen*. Het gaat hierbij om werken in teamverband, op basis van onderlinge afspraken en afstemming.
Ieder individu handelt in een netwerk van collega’s – elk met een eigen karakter, visie, oordeel en inbreng – elk met een eigen perceptie van het doel, een eigen waardering van de middelen en een eigen persoonlijk belang. Een eenmaal genomen beslissing valt in dit netwerk ten prooi aan betrokken en goedwillende mensen die er naar eigen goeddunken invulling aan geven. Deze dynamische diversiteit maakt de lopende processen nogal onbeheersbaar en de gevolgen niet te voorspellen.

Technisch handelen is berekenend handelen op grond van rationele overwegingen. Met dit technische handelen stuiten we in het menselijk gebeuren op grenzen. Het gebeuren omvat namelijk *een deel dat zich onttrekt aan onze berekening*. Dit deel zou je irrationeel kunnen noemen of ongrijpbaar. Wanneer we na afloop van onze bemoeienis rekenschap afleggen, moeten we een deel van de antwoorden schuldig blijven.

Leven is gebeuren en dus deels niet te berekenen. Het stijgt uit boven de zuivere biologie en het technische handelen. Dit deel van ons leven bestaat uit niet nader te identificeren *mogelijkheden, verwachtingen, verlangens, zin en betekenis*. Dit gebeuren valt ons toe, we maken het mee en we nemen eraan deel. Maar hoezeer we ook ons best doen, dit gebeuren overstijgt uiteindelijk onze individuele inspanning. Het gebeuren maakt dat vooraf gestelde doelen veelal onhaalbaar zijn en middelen onbruikbaar.

> De enkeling maakt voortdurend deel uit van een groter *gebeuren*. Dit gebeuren omvat elke individuele handeling. Als zodanig beïnvloedt dit het verdere verloop en de gevolgen van

deze handelingen. In deze kluwen van activiteit en onderlinge beïnvloeding zijn doelen wel *stelbaar*, maar niet *bestelbaar*. Niet zelden leidt het vasthouden aan onhaalbare doelen tot escalatie van middelen, en soms zelfs tot de heiliging ervan.
Op grond van dergelijke overwegingen heeft Hannah Arendt duidelijk gemaakt dat de toepassing van een doel-middel schema op *de individuele mens* oneigenlijk is. Toepassing van zo'n schema op een *pluriforme gemeenschap* is nog veel riskanter.[33] Desondanks wordt dit geregeld toegepast om een *functionele disciplinering* te bewerkstelligen (de neuzen dezelfde kant op). Individuele menselijke verschillen worden hierbij ondergeschikt gemaakt aan een collectief functioneren. Zoals gezegd, voor productiemedewerkers en soldaten is dit niet per se problematisch. Maar in het openbare leven – bijvoorbeeld in zorg, onderwijs en politiek – is pluriformiteit cruciaal.

Nieuwsgierig – Verbindend – Inspirerend, Kerstpreek 2016

Hoe technischer ons denken en handelen, des te heviger kan het onbeïnvloedbare restant zich tegen ons keren. De reden hiervoor is vrij simpel. Met ons technisch handelen hebben niet alleen de omgeving in onze greep, maar geleidelijk aan krijgt dit handelen ook onszelf in de greep.

Ons technische denken is gebaseerd op een rationele orde en logische systematiek. Met name in materieel opzicht levert dit *rust, stabiliteit en voorspelbaarheid*. Alles in ons technisch denken is erop gericht om *onzekerheid en willekeur* uit te bannen. Dat we het gebeuren hiermee niet kunnen beteugelen is zojuist al aangegeven.
Maar minstens zo belangrijk is dat we hiermee onwillekeurig *onszelf conditioneren*. Met alle neuzen dezelfde kant op en de ogen gericht op het doel – rust, stabiliteit en voorspelbaarheid – vernauwen we onze blik en leggen we ongemerkt onze denkvrijheid, vindingrijkheid en aanpassingsvermogen aan banden.
Anders gezegd: in een technisch-mentale monocultuur maken we onszelf mentaal nog kwetsbaarder voor het onverwachte en het ongrijpbare. Of, vrij naar de eerder genoemde Nassim Taleb: in een te nadrukkelijk technisch denken en handelen lopen we het risico om zelf 'fragiel' (*fragile*) te worden.

Wat we volgens Taleb nodig hebben in 'antifragiliteit'. Dit is een combinatie van mentale flexibiliteit met weinig richtlijnen, denkkaders en procedures (*via negativa*), een zekere mate van wanorde (*volatility*), een communicatienetwerk waarin een belangrijke plaats voor andersdenkenden, en zoveel mogelijk alternatieven om op terug te vallen (*optionality*). *Irrational* en *agile* in plaats van *rational* en *fragile*.[34]

Uiteraard gaat het hierbij om een juiste *balans* (helaas is Taleb bij vlagen nogal stellig). Het is dan ook beslist niet de bedoeling dat we ineens massaal *lean* en *agile* moeten gaan werken. Ook bij deze vorm van weken kunnen eendracht en eensgezindheid risicovol uitpakken.[35]
De balans betreft niet alleen de hele groep, maar zeker ook het individu. Daar komt bij dat ik persoonlijk een hekel heb aan de *agile*-mode. Niet zelden ontaardt *agile* werken in een onuitgesproken vrijbrief om niet al te diep na te hoeven denken: *agile for dummies*.

Kortom, er is niets tegen technisch denken en handelen, maar we doen er goed aan de grenzen hieraan te onderkennen. Dat betekent dat we het gebeuren en het menselijk handelen op een andersoortige wijze moeten benaderen. Bij technisch handelen hebben we *middelen* in handen, bij antifragiliteit gaat het primair om *aanwezigheid* en om *ontvankelijkheid voor onvoorziene mogelijkheden*. Deze houding is essentieel voor de edele kunst van het doormodderen.

Zo nu en dan mogen we ons dan ook gelukkig prijzen met mensen die niet in het systeem passen of zich hier niet zoveel aan gelegen laten. We doen er goed aan om ruimte over te laten voor irrationaliteit, tegendraadsheid, alternatieve bubbels en complottheorieën. Ook in het evolutionaire natuurgebeuren blijkt een monocultuur kwetsbaar te zijn.

Ten slotte is het geruststellend om te weten dat het technisch denken in de weerbarstige realiteit dikwijls stukloopt *op haar beoefenaars* zelf. Een typisch technische bezwering als 'afspraak is afspraak' getuigt doorgaans van weinig realiteitszin.

> 'Bij een afspraak zijn (minimaal) twee partijen betrokken. Beide partijen hebben hun eigen wensen, verwachtingen en idealen. […] Onwillekeurig maakt iedere partij hierbij zijn eigen afspraak.'
>
> *Misverstanden in Onderwijsorganisaties*, uit Kerspreek 2012

Het gebeuren brengt voor mensen altijd risico's met zich mee. In die zin vormt het altijd een uitdaging – een *waagstuk*. Het *nemen van verantwoordelijkheid* is bij uitstek zo'n waagstuk. Dit waagstuk 'houdt een deemoed in ten opzichte van het gebeuren; het schept alleen de voorwaarden voor het bedoelde effect en dwingt die niet af'.[36]

Verantwoording afleggen is *geen* waagstuk; dit is te controleren aan de hand van procedures en werkvoorschriften; dit is het bestelbare sluitstuk van calculerend handelen – letterlijk 'rekenschap geven'. Niet voor niets spreken we van verantwoordelijkheid 'afleggen' – je legt het van je af. Verantwoordelijkheid gaat juist gepaard met een tegengestelde beweging. *Verantwoordelijkheid leg ik niet van me af; deze neem ik op me.*
En dat is wat Mozes deed. Voortdurend nam hij de verantwoordelijkheid op zich voor zijn volk. Maar ditmaal was voor hem de maat vol. Hij had het even helemaal gehad met zijn ontevreden en opstandige volk. En in een vlaag van eigenmachtigheid veronachtzaamde hij zijn fundamentele, menselijke onmacht. Met het slaan op de rots overspeelde hij zijn hand.

Binnen het technische handelen is elk mens rekenschap verschuldigd aan het technische bestel. Verantwoording afleggen is dan ook een strikt *individuele* aangelegenheid.
Verantwoordelijkheid op je nemen is daarentegen een *relationele* aangelegenheid. Het begint weliswaar individueel. Door de verantwoordelijkheid op je te nemen stel je jezelf persoonlijk in de waagschaal. In het verdere verloop zal wel duidelijk worden of dit initiatief kan opwegen tegen het betreffende gebeuren. Eigenmachtige voorbarigheid zal het hierbij moeten afleggen. Het erkennen van je onmacht in het gebeuren is een eerst voorwaarde voor welslagen. *In deze erkenning wordt jouw initiatief meteen een relationele aangelegenheid.* Of jouw initiatief tot een heilzaam resultaat zal leiden is vanaf dat moment niet langer het resultaat van jouw individuele inspanning.

Het voorgaande samengevat:

Activisme, eigenmachtigheid, bestelbaarheid ←→ Aanwezigheid, onmacht, gebeuren

11. Zelf

> 'Hoe vreemd het ook mag lijken, ik ben mijn herinnerings-ik; en mijn ervarings-ik, de werkelijke actor in mijn leven, is een vreemde voor mij.'[37]

Zodra we een beetje de diepte ingaan, wordt ons innerlijk – dat koele, heldere meer met die troebele, duistere diepte – al snel een mysterie. Een kleine, pijnlijke ervaring, een simpele gedachtegang en een eenvoudig schetsje om dit mysterie te illustreren. Hou je vast.

Vorig najaar ben ik in mijn voet gestoken door een wesp. Het was een pijnscheut die enige tijd nazeurde en die na verloop van tijd eindigde in jeuk. Naar verluidt zijn wespen nuttige beesten. En op dat moment was de wespensteek pijnlijk nuttig voor mezelf. Dromer als ik ben, kwam ik mijzelf eindelijk weer eens even bewust tegen. En wel op twee verschillende manieren.
De pijnscheut zelf was een gewaarwording waarvoor mijn denken abrupt moest wijken. Voor even *was* ik pijn. Zonder dat ik er erg in had, greep ik naar mijn enkel. Maar even later kwam het denken weer op gang: 'Kutbeest! Zit de angel er nog in? Pas op, niet krabben!'

Bovengenoemde twee 'zelven' (of 'ikken') zullen de lezer ongetwijfeld bekend voorkomen uit eigen ervaring. Het zal dan ook niet vreemd klinken dat we onze twee 'ikken' een specifieke plaats kunnen geven in de tijd. Hiertoe moeten we het heden onderscheiden van verleden en toekomst. Het heden is actueel, hier en nu. Dit heden lijkt op een fijne, eeuwig voortvliedende punt in de tijd. Dit is het punt waarin het verleden continu overgaat in de toekomst. Maar als je geen weet zou hebben van verleden en toekomst, dan zou dit punt tijdloos toeschijnen.

De pijnscheut – de gewaarwording van de wespensteek – doet me abrupt ontwaken uit mijn beslommeringen. De pijn plaatst me onmiddellijk in het nu: 'ik-in-het-heden'. In dit heden gaat alles onwillekeurig: de pijngewaarwording en het vastgrijpen van de enkel. Maar zodra het denken weer op gang komt, verdwijnt het heden en gaat de klok weer tikken. Eenmaal weer denkend vertoef ik in het verleden of de in toekomst: 'ik-uit-het-heden'.

Deze twee vormen van bewustzijn – *gewaarworden* en *denken* – gaan niet samen. Ik kan mijn aandacht maar op één zaak richten. Ik kan diep nadenken, maar dan ben ik niet 'bewust aanwezig in het heden'. Omgekeerd kan ik alleen maar bewust in het heden aanwezig zijn, wanneer ik niet gehinderd word door storende gedachten.
Een mens kan niet tegelijkertijd denken en gewaarworden. Dit wijst op een fundamentele *innerlijke gespletenheid*. Altijd ben ik de een of de ander – de denker of de 'gewaarworder'. De conclusie is dan ook dat de kern van mijn bewustzijn wordt gevormd door twee gescheiden 'ikken'.

De denker – mijn *herinnerings-ik*, zoals Daniel Kahneman hem noemt – is niet in staat om het heden op heterdaad te betrappen. De denker denkt altijd vanuit ervaringen uit het verleden, ook als hij over de toekomst nadenkt – hij is mijn *herinnerings-ik*. De denker zal dus nooit een acute gewaarwording kunnen bevatten. Ook zal hij nooit onmiddellijk, instinctief handelen. Daarvoor komt hij altijd te laat. De denker holt voortdurend achter de feiten aan (of voor de feiten uit). De enige die acuut handelt is de 'gewaarworder' – mijn *ervarings-ik*. Deze is dus de feitelijke actor in mijn leven.

'Ik' als samenspel van twee intieme vreemden; Margritte, *Les Amants* (1928), National Portrait Gallery, Canberra, Australië

'Beide mentale rollen gaan naadloos samen in het "zelf", maar ze *vallen* niet samen. Regelmatig blijken we innerlijk te switchen van de ene naar de andere rol. Bij dit alles is een van beide rollen toonaangevend en spraakmakend: mijn *herinnerings-ik*. In deze rol staan reflectie en taal centraal: verwoorden, beschrijven en beweren. Alles wat ik weet, beoordeel, beweer en opschrijf is afkomstig van mijn *herinnerings-ik*. Meer in het algemeen is het *herinnerings-ik* verantwoordelijk voor denkconstructies – dus ook kennis, techniek, economie, ICT, moraal, filosofie en wetenschap.

> En mijn *ervarings-ik*? Deze is zwijgzaam opgenomen in het gebeuren; deze drijft onopvallend mee met de stroom.'

Hoe anders ervaar ik het in het dagelijks leven.

> 'Gewoonlijk ervaar ik mezelf *wel* als eenheid, als individu – ik ervaar continuïteit en samenhang van indrukken, gedachten en herinneringen; ik ervaar vrije wil en eigenaarschap van eigen geest en lichaam; ik ervaar het vermogen tot reflectie.
> De analyse van zojuist leert me evenwel dat ik helemaal niet zo'n eenheid ben. Het lijkt meer op een huwelijk tussen twee uitgesproken tegenpolen, tussen twee intieme vreemden. Ze hebben bijzonder weinig raakvlakken en geen gemeenschappelijke taal. De een is voortdurend aan het woord en de ander kan zich nauwelijks fatsoenlijk uiten.'
>
> *Tweezelvigheid*, Kerstpreek 2017[38]

Maar pas op. Ook op andere terreinen wordt de eenheid van mijn 'zelf' (en daarmee ook de grenzen) op losse schroeven gezet.

> 'Mijn eigen leven heeft een eindeloze voorgeschiedenis en wordt gedeeld met talloos velen. Hier past nauwelijks een bezittelijk voornaamwoord bij. Ik ben er in minstens even hoge mate getuige als bezitter van. […] Dat wat ik meemaak is vele malen belangrijker dan wat ik zelf kan doen en zijn.'[39]

Kortom, wat ik veelal onnadenkend mijn 'zelf' noem heeft veel weg van een *publiek theater*. Hierbij bevindt mijn *herinnerings-ik* zich nu eens in het publiek en dan weer op het toneel. Meestal speel ik op het toneel een bijrol, maar wanneer ik de hoofdrol speel dan vervult mijn *ervarings-ik* ongemerkt deze rol.
Ik durf zelfs te beweren dat mijn rol in dit theater niet zozeer is weggelegd voor mij als individueel acteur. Het gaat niet alleen om doen en maken. In belangrijke mate gaat het juist om *meedoen* en *meemaken*. Wat ik 'ik' noem is ruimer. Hierin acteren immers ook mijn omgeving, mijn cultuur en mijn geschiedenis. Kortom, mijn 'ik' is *relationeel* en *historisch*. En het is slechts ten dele eigenmachtig; voor de rest overkomt het me.

Volgens deze interpretatie ben ik dus 'tweezelvig'. Maar wat betekent dan *selfmade*?

> 'De *selfmade man* is een mythe waar we maar al te graag in geloven. We willen ertoe doen in het leven en het liefst willen we ook geloven dat we het zelf zijn die het doen. *Ertoe doen* is veel aansprekender dan *ertoe zijn*. Deze mythe is een vorm van zelflegitimatie.

> Wanneer ik door hard werken iets heb bereikt, dan is de eigen verdienste mijn legitimatie. En dat terwijl er in de wereld miljoenen mensen zijn die vele malen harder werken, mensen die zich desondanks hun leven lang niet kunnen ontworstelen aan armoede en ellende.
> Voor een ondernemer die ondernemersrisico's neemt, is het verleidelijk zijn succesvolle onderneming aan zichzelf toe te schrijven. Maar doorgaans zijn het de werknemers die dit succes hebben vormgegeven. In de wereld zijn miljoenen mensen die – veelal gedwongen door de omstandigheden – veel grotere risico's nemen dan het afsluiten van een lening en dan hebben we het over risico's die hen niet zelden fataal worden.
> Hard werken en risico's nemen kunnen belangrijke voorwaarden zijn voor succes, maar de kans dat het succes volledig hiertoe kan worden herleid, is klein. Daarom is het raadzaam om te erkennen dat succes vooral een kwestie is van geluk.'
>
> *Tweezelvigheid*, Kerstpreek 2017

Selfmade man, een mythe – een vorm van zelflegitimatie? Onderzoek onder schatrijke mensen wijst uit: hoe rijker iemand is, des te meer hij ervan overtuigd is dat dit geheel zijn eigen prestatie is.[40] Maar dat zou betekenen dat mijn 'zelf' gebaseerd is op een soort verhaal – een verhaal om 'mijzelf' te legitimeren.

Volgens ingewijden is dit inderdaad het geval. Gedurende mijn kindertijd en jeugd heeft zich in mijn innerlijk een autobiografisch geheugen gevormd en de autobiograaf hiervan is mijn *herinnerings-ik*. Deze denker is zowel toeschouwer als verhalenverteller. Hij is verantwoordelijk voor mijn zelfbeeld en mijn wereldbeeld.

> 'Dit beeld staat centraal in mijn volwassen leven. Als verhaal vormt het een aannemelijk, consistent geheel waarbinnen "ik" als middelpunt fungeer. Dit verhaal is voor mij van levensbelang, aangezien het mij – en ook de anderen in dit verhaal – een identiteit verleent. Dit maakt mijn wereld overzichtelijk, bevattelijk en tot op zekere hoogte voorspelbaar. Het verschaft gemoedsrust, aangezien een voortdurend bedreigende en verontrustende wereld voor de moderne mens nauwelijks leefbaar is, laat staan comfortabel. Ik hecht dan ook sterk aan mijn verhaal en tracht het koste wat het kost in stand te houden.'

Sommige mensen beweren dat er helemaal geen 'ik' bestaat, maar dat het mijn brein is die alles regelt. 'Alles wat we denken, doen en laten gebeurt door onze hersenen. De bouw van deze fantastische machine bepaalt onze mogelijkheden, onze beperkingen en ons karakter; wij zijn onze hersenen,' aldus Dick Swaab.[41]
Ook zijn er mensen die menen dat het mijn brein is dat ergens in mij de illusie wekt dat ik het ben die beslis en handel. In werkelijkheid is 'vrije wil' slechts een illusie. Het is 'een oud mannetje dat op een bankje zit te kijken naar wat er allemaal om hem heen gebeurt', aldus Viktor Lamme.[42]

Nou daar moeten we in een van de volgende aantekeningen nog maar eens goed over nadenken. Voor nu constateer ik alleen dat de uitspraak 'Wij zijn ons brein' van een soort *spraakverwarring* getuigt, waaraan neurocognitieve wetenschappers zich nogal eens schuldig maken.

> 'In een *mereologische spraakverwarring* wordt de persoon (het geheel) verward met een van zijn fysieke ('materiële') onderdelen. In plaats van een mens gaat het vooral over zijn brein, of zelfs over zijn intelligentie. En daarmee doen we alsof een lichaamsdeel of een eigenschap hetzelfde is als de mens. Het is echter alleen in de hoedanigheid van een 'geheel mens' dat we kunnen waarnemen, denken en handelen.'
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

Hoe dit ook zij, wanneer in werkelijkheid helemaal geen 'ik' bestaat en ook geen vrije wil, dan zitten we met een behoorlijk probleem. Dit zou dan vergaande consequenties hebben voor de wijze waarop we de samenleving hebben vormgegeven. In dat geval moeten we ons bijvoorbeeld ernstig

afvragen wat de functie is van maatschappelijke instituties. Wat betekent dit voor onderwijs, rechtspraak en politiek? In een volgende aantekening kom ik hierop terug.

Merkwaardig toch. In navolging van Swaab en Lamme kunnen we nadenken over onszelf. Op grond hiervan kunnen we tot de conclusie komen dat ons 'ik' een illusie is. En dat terwijl mijn eigen 'ik' tegelijkertijd volkomen vertrouwd is. En het is nou juist vanuit deze vertrouwdheid dat ik me in mezelf en in de wereld thuis voel. Anders gezegd: 'ik' en mijn levenswereld zijn voor mij *levendig evident*.

12. Levendige evidentie

Ieder gezond mens heeft het vermogen om zijn eigen lichaam op levendige, herkenbare en vertrouwde wijze waar te nemen. Een en ander zorgt er bijvoorbeeld voor dat we ledematen, ogen en mond naar believen en op doelmatige wijze kunnen gebruiken. Die vertrouwdheid zet zich voort over de grens van de eigen lichamelijkheid heen, in de vorm van een adequate interactie met de omgeving.
Mijn lichaam biedt enerzijds een functionele ruimte waarbinnen ik me thuis voel en ik mezelf 'ik' voel. Anderzijds biedt mijn lichaam mogelijkheden om de omgeving buiten die ruimte tegemoet te treden. Buiten die ruimte tref ik vervolgens andere 'ikken'.
We spreken in dit verband ook wel van een *gnostisch repertoire*.[43] Dit repertoire vormt een vanzelfsprekende en vertrouwde lichamelijke basis voor mentale processen. Motorische en sensorische prikkels worden automatisch gekoppeld aan relevante inhouden uit dit 'lichamelijke geheugen'. De ervaring dat zintuiglijke indrukken ons vertrouwd of juist vreemd voorkomen, is dan ook overwegend lichamelijk verankerd.

Wanneer dit gnostische repertoire verstoord is, wordt soms duidelijk hoezeer dit repertoire aan de basis ligt van de zelfervaring en de interactie met de omgeving. De gevolgen openbaren zijn soms op indringende wijze merkbaar bij mensen die lijden aan de ziekte van Parkinson of aan de ernstige gevolgen van een hersenontsteking. Het kan ertoe leiden dat 'alle aspecten van de menselijke persoonlijkheid en het menselijk gedrag – niet alleen bewegingen, maar ook percepties, gedachten, smaken en gevoelens – vrijwel tot stilstand worden gebracht.' En dat terwijl ze doorgaans 'in staat zijn hun toestand met een meedogenloze helderheid onder ogen te zien en het vermogen behouden tot herinneren, vergelijken, ontleden en getuigen'.[44]

Bij ernstige vormen van parkinsonisme kunnen mensen op den duur geheel verstard zijn tot een algehele uitdrukkingsloosheid en beweginglooshеid. Alleen door externe prikkels kan deze 'catatonische' toestand soms even doorbroken worden. Oliver Sacks beschrijft het voorbeeld van een 'bevroren' man die desondanks moeiteloos een toegeworpen tennisbal vangt. Ook verhaalt hij van patiënten die verstijfd stilstaan en vanuit zichzelf geen stap kunnen verzetten. Maar zodra de vloer voorzien is van een regelmatig lijnenpatroon lopen ze moeiteloos de kamer door. Een en ander toont dat het betreffende repertoire fysiek nog wel aanwezig is en soms ook op onwillekeurige wijze kan worden uitgevoerd. Dit repertoire kan echter niet meer worden opgeroepen vanuit een eigen wilsimpuls.

Het gnostische repertoire is voor de mens het toonbeeld van *levendige evidentie*. Dit repertoire is er gewoon altijd. Het is ons volkomen vertrouwd, het is ons 'in het lijf' geschreven.
Ook de ervaring en de inzichten vanuit dagelijkse praktijk kunnen voor iemand *levendig evident* zijn. In die zin heeft levendige evidentie te maken met de mate waarin ervaring en inzichten verinnerlijkt zijn. Verinnerlijkte expertise geeft de beroepsbeoefenaar een tegenwoordigheid van geest. Het

maakt dat het voor de beroepsbeoefening relevante repertoire aan inzichten en ervaring altijd beschikbaar is.[45]
Dikwijls is zo'n expertise de vrucht van een langdurige deelname aan de beroepspraktijk. Hoe minder de expertise verinnerlijkt is, des te meer men voor het werk afhankelijk is van expliciete kennis, procedures en voorschriften.

Ook in het onderwijs is *levendige evidentie* inzichten en ervaring van fundamenteel belang. Voortdurende innovatie en de nieuwste didactische adviezen kunnen hierbij ontregelend werken. Het principe van *evidence based* kennis staat in zekere zin haaks op *levendige evidentie*. Hierbij staat objectieve, statistisch verkregen kennis tegenover de individuele, subjectieve praktijkervaring. Grof gesteld: het onpersoonlijke gemiddelde van onderzoeksresultaten staat tegenover de autobiografie van de individuele leerkracht. Wat in de praktijk werkt, werkt vooral wanneer het levendig evident is – kortom: het werkt in principe voor een specifiek individu. Voor alle anderen zal het de nodige tijd en deelname vergen alvorens *evidence based* kennis levendig evident is.

> 'De stroom van goedbedoelde adviezen voor de individuele leerkracht zwelt aan. De tendens is dat de leerkracht zich in toenemende mate zal moeten laten bijscholen. Zijn portfolio dient als bewijs voor zijn competentie als leerkracht. Het risico bestaat dat de leerkracht zich alle nieuwigheden niet snel genoeg eigen kan maken – in de zin van *integreren in de eigen persoonlijkheid*. In dat geval dreigt hij als leerkracht van "zichzelf" te vervreemden. De opgedane kennis blijft expliciet in de vorm van weetjes. Het gevolg is de vorming van een lichaamsvreemde kennismassa – een cognitieve zwaarlijvigheid waarachter de oorspronkelijke persoon van de leerkracht dreigt te verdwijnen. […]
> Het opdoen van levendige evidentie is sterk afhankelijk van eigen ervaringen en verhalen. Anders gezegd, een passende didactiek is een "autobiografische didactiek". Het gaat om didactisch handelen dat de individuele docent "op het lijf' is geschreven" – de docent met al zijn hebbelijkheden en onhebbelijkheden. In een andere didactische aanpak zou deze docent al snel door de mand vallen.
>
> *Een Gepersonaliseerde Kerstpreek*, Kerstpreek 2018

> 'Levendige evidentie is iets heel anders is dan *weet hebben van*. Doorgaans zet levendige evidentie een mens aan tot actief, gericht zoeken en tot bewust handelen. "Weet hebben van" kent deze urgentie niet.'
>
> *Onderwijsinnovatie met Vluchtige Middelen* (2020)[46]

Het ontbreken van levendige evidentie is de onvermijdelijke tol die we betalen bij vormen van grootschaligheid. Zo is voor bestuurders de afstand tot de werkvloer simpelweg te groot om deel te nemen aan het onderwijsproces. In plaats van *deelname* moeten bestuurders het doen met *kennisname* – met informatie uit de tweede hand. Op de grote schaal van ons instituut kan dit nu eenmaal niet anders.
Omgekeerd is de bestuurlijke wereld voor de individuele medewerker niet levendig evident. O zeker, geregeld hebben we de mond vol van bestuurders. En dit doen we met hetzelfde gemak als waarmee we ministers, artiesten en profvoetballers de les lezen. Hoe groter de afstand des te beter de stuurlui aan wal.
Dit is de realiteit. We doen er goed aan deze realiteit niet te ontkennen of mooier voor te stellen. Hoe goed onderling gescheiden partijen zich ook door elkaar laten informeren, *kennisname* zal nooit *deelname* worden.

13. Voorlijkheid

> 'Wij begrijpen het niet,' sprak de voorste bekommerd. 'De meerderheid hier heeft ontdekt, dat wij zelf het monster zijn. Hoe kan dat? Wij zijn een voorgeraakt volk, een-drachtig en eensgezind. En nu dit! Hoe komen we zo gek?'
> 'Hm,' zei Tom Poes. 'Dat komt door al die eendracht, denk ik. Een menigte wordt altijd een monster ...'
> [...]
> Maar de geleerde sloeg onbekommerd zijn blocnootje open, schraapte de keel en begon aan een verhandeling over psitraumatische neurosen, archetypen en hypercollectieve tendensen die de toehoorders al spoedig van het toneel deed verdwijnen. Zij hadden tenslotte wel andere dingen aan het hoofd.
>
> Maarten Toonder (1964), *Het Monster Trotteldrom*

De *levendige evidentie* in het onderwijs is het resultaat van deelname aan de onderwijspraktijk. Dit betreft een individuele, subjectieve aangelegenheid. Wat voor de een levendig evident is, kan de ander onberoerd laten. Levendige evidentie is een vorm van verinnerlijking en elk innerlijk is uniek. Onderwijsinnovatie is daarentegen het toonbeeld van *logische evidentie*. De voorgestane innovatie is vooral gebaseerd op denkbeelden, theorieën en toekomstverwachtingen.

> ‘De centrale vraag bij een onderwijsinnovatie is in hoeverre deze tegemoetkomt aan de problemen, uitdagingen en behoeften van de docent. En ook hierbij is het begrip “levendige evidentie” cruciaal. Dit heeft niet alleen betrekking op de individuele uitdagingen en behoeften, maar ook op de voorgestane vernieuwing. Idealiter zou elke docent zelf zijn of haar eigen vernieuwingen moeten vinden en ontwikkelen. Eigen oplossingen zijn voor de betrokkene levendig evident en dragen bij aan zijn enthousiasme en creativiteit.
> […]
> Dit is feitelijk de cruciale opdracht bij elke onderwijsinnovatie: zorg dat de beoogde vernieuwingen zodanig evident zijn dat ze door het gros van de betrokken docenten succesvol en enthousiast geïntegreerd worden in hun persoonlijke onderwijspraktijk. Anders gezegd: een onderwijsinnovatie is succesvol wanneer deze in de belangrijkste facetten levendig evident is voor het merendeel van de betrokken docenten. Welnu, in de praktijk is dit nooit het geval; en dit zal ook nooit het geval zijn.
> […]
> Het risico bestaat dus dat een deel van het docentenkorps zich een buitenstaander gaat voelen in zijn eigen beroepspraktijk.’
>
> *Onderwijsinnovatie met Vluchtige Middelen* (2020)

We staan aan de vooravond van een nieuwe onderwijsinnovatie, ditmaal met de veelbelovende naam *Gepersonaliseerd Onderwijs* (GPO).

> ‘Op bestuurlijk niveau wordt GPO nadrukkelijk omarmd als toekomstige, didactische methodiek voor het beroepsonderwijs. Dit is merkwaardig. Zonder adequate en algemeen aanvaarde definitie, zonder concretisering en dus ook zonder bewijs voor de waarde en de effectiviteit in het onderwijs, heeft het wel iets weg van een hype. Zeker als je beseft dat de bestuurlijke populariteit van dit concept zich niet beperkt tot het beroepsonderwijs. Ook in het basis- en voortgezet onderwijs is gepersonaliseerd onderwijs ondertussen een panacee.’
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek*, Kerstpreek 2020

Hierbij is niet alleen sprake van *logische evidentie*, maar vooral ook van een *Trotteldrom-effect*.[47]

Pas wanneer zich een 'voorlijk' collectief van beleidsmakers en bestuurders met voldoende gewicht verzameld heeft, wordt de beweging in gang gezet. De massiviteit van de ingezette beweging maakt dat er voorlopig geen weg terug is voor MBO Nederland. Het voorlijke heeft in de moderne tijd de wind mee vergeleken met de traditie en het achterlijke.

Ondertussen is de logische evidentie van GPO twijfelachtig; de onderwijskundige onderbouwing is zwak; zelfs van *evidence based* praktijken is nauwelijks sprake.[48] GPO is een wankele kapstok waaraan een massieve onderwijsinnovatie in alle geledingen wordt opgehangen in een poging om in te spelen op voorziene maatschappelijke veranderingen als gevolg van technologische innovatie.

Dit is de realiteit. Kan het anders? Nee, zeker niet op dit moment. Toegegeven, diverse collega's spannen zich op bewonderenswaardige wijze in om her en der behoeften, verwachtingen, mogelijkheden en onmogelijkheden boven water te krijgen, om de voorgestane innovatie in goede banen te leiden en niet te vergeten: om ooit nog eens tot een bruikbare definitie van GPO te komen. GPO weerspiegelt de onbestelbare mensenwereld van voorlijkheid en goede bedoelingen. Zelfs een nieuwe commissie Dijsselbloem zal dit soort menselijke voorlijkheid niet kunnen uitbannen. Deze realiteit erkennen vormt het uitgangspunt voor de edele kunst van het doormodderen. In de beheersing van deze kunst ligt het best haalbare resultaat besloten. En ik vermoed dat de marges hierbij niet eens zo groot zijn.

14. Van spreektaal tot verbale acrobatiek

Alle neuzen dezelfde kant op. Bron: Facebook[49]

'Woorden schieten sowieso tekort. We kunnen er de werkelijkheid maar moeilijk mee beschrijven. Omgekeerd kunnen we met woorden zaken beschrijven die weinig reëel zijn. "Alle neuzen dezelfde kant op" en "De huidige koning van Frankrijk is kaal" – in taal kan het allemaal. Maar het eerste is niet wenselijk en het tweede is onzin.'

Nieuwsgierig – Verbindend – Inspirerend,
Kerstpreek 2016

Neem het woord 'geluk'. In de Griekse Oudheid sprak men van *eudaimonia*. In haar oorspronkelijke betekenis is dit geluk 'afkomstig van een goede demon'.[50] Hiermee werd treffend aangegeven dat geluk niet af te dwingen is, maar dat het je wordt geschonken. *Geluk wordt je aangedaan, het overkomt je*.
De afgelopen decennia heeft het geschenk van geluk geleidelijk plaats gemaakt voor geluk op bestelling. *Eudaimonia* is geweken ten gunste van *hèdonè*.[51] Geluk krijgt steeds meer de betekenis van genieten. En genot – dat kun je actief najagen. In deze geleidelijke betekenisverandering toont zich de veronderstelling dat het leven bestelbaar is geworden. In de huidige tijd heerst de gedachte dat we 'alles uit het leven kunnen halen'.

De wetenschap heeft zich ondertussen op het woord 'geluk' geworpen. Wetenschappelijk onderzoek naar geluk bedient zich van vooral van tevredenheidsscores waarmee onderzochte mensen hun eigen geluk moeten becijferen. Ook daarmee wordt het geluk binnen de sfeer van eigenmachtigheid getrokken.

Reclame, wetenschap, beleid en bestuur – allemaal hebben ze hun eigen 'taalspel'. En dan is er ook nog de alledaagse spreektaal. 'Onze taal kan men beschouwen als een oude stad', aldus Wittgenstein. Het is 'een wirwar van steegjes en pleintjes met oude, vervallen en opgeknapte huizen, en huizen waar in verschillende tijden nieuwe stukken zijn aangebouwd; en dit alles omgeven door een groot aantal nieuwe buitenwijken met rechte en regelmatige straten met gelijkvormige huizen.' Taal kunnen we evenals een oude stad opvatten als een 'levensvorm'.

> 'Begrippen als "leven", "geluk", "geest" of "gezond verstand" komen uit het dagelijkse spraakgebruik. In de beeldspraak van Wittgensteins stad vormen ze het oude centrum. De huizen zijn al eeuwen bewoond. En bij tijd en wijle heeft men ze gerenoveerd en aangepast aan de eisen van de tijd. Oude woningen die mensen al van oudsher kennen – de mensen zijn ermee opgegroeid. Men kent de maat van de deurhoogte niet, maar zodra men een paar keer zijn hoofd heeft gestoten, weet men het maar al te goed, impliciet.
> De taal van de wetenschap huist vooral in de nieuwe, ordelijke buitenwijken. Wetenschap kan niet zo goed uit de voeten met het dagelijkse spraakgebruik. Ze bedient zich meer van een soort logische objecttaal – de heldere doorzonwoningen in de buitenwijken met standaard deurhoogte van 2,20 meter, centrale verwarming en kabelaansluiting op dezelfde plek.
>
> Als ik natuurwetenschap bedrijf, dan zit ik in die moderne buitenwijken. Daar lijken de objecten en de woorden een hechte identiteit te vormen. Deurhoogte is standaard deurhoogte – 2,20 meter. Maar in de wanordelijke werkelijkheid van het dagelijkse leven heerst de taal van de binnenstad. Hier bestaat het rumoer uit twijfelachtige identiteiten – het is niet allemaal wat het is. Probeer maar eens een eenduidige definitie te geven van leven, geluk, geest of gezond verstand. Deze woorden komen niet uit een zuivere objecttaal. Hun betekenis valt niet nauwkeurig samen met een object in de werkelijkheid. Ze zijn geen onderdeel van een strikte identiteit. Desondanks gebruiken we ze veelvuldig en begrijpen we goed wat er bedoeld wordt.'
>
> *De Grote Onbekende*, Kerstpreek 2010[52]

Eerder kwamen we al de uitspraak tegen 'We moeten het onderwijs naar een hoger plan tillen'. In dit bestuurlijke en beleidsmatige taalspel wordt dan in een adem toegevoegd: 'We hebben slagkracht nodig en duidelijkheid.'

> 'Merkwaardig toch. Op zichzelf – zelfstandig geponeerd – zijn "slagkracht en duidelijkheid" inhoudsloze begrippen. Maar juist in die steriele hoedanigheid [van beleid] hebben ze een overtuigende en voortvarende klank. Ze hebben de frisse bekoorlijkheid van voorjaarsbloesems. Wanneer we maar voldoende door dergelijke zegswijzen worden begoocheld, worden we vanzelf ontevreden met de bestaande werkelijkheid. Dan hoor je mensen serieus verzuchten 'dat het allemaal zoveel beter kan'.
> Maar in werkelijkheid is het vooral de discrepantie tussen taal en werkelijkheid die maakt dat we ontevreden zijn. Vrij naar Ludwig Wittgenstein: "We zijn op glad ijs geraakt, waar geen wrijving meer is, waar de voorwaarden dus in zekere zin ideaal zijn, maar we juist daarom niet kunnen lopen. Willen we lopen, dan hebben we wrijving nodig. Terug naar ruw terrein!"[53]
>
> Dat ruwe terrein is de wereld waarin we dagelijks leven, de wereld van het dagelijkse doormodderen. Dat is de wereld waarin de fraaie, geurige bloesems slechts een korte levensduur hebben. Die fraaie bloei bereiken ze met hulp van bladeren, takken en stam. En ook de wereld van de wortels in de grond leveren hun onmisbare bijdrage – voeding en

energie komen uit de grond. Zonder die afzichtelijke wortels omgeven door modder, wormen, smerige schimmels en stinkende bacteriën zou er geen bloesem zijn. […]

Duidelijkheid is volgens Cornelis Verhoeven "een menselijke beslissing, in het tot stand komen waarvan de werkelijkheid niet gekend wordt. Zij is een wil tot duiden die niet in overleg treedt met de vraag of realiteit wel zo ondubbelzinnig te duiden is".
Losgezongen van de aardse werkelijkheid ademt de zinsnede 'onderwijs naar een hoger plan tillen' een sfeer uit van lef en eigenmachtigheid. Maar de enigen die het onderwijs naar een hoger plan kunnen tillen (als zoiets überhaupt al mogelijk is en mits zijzelf van de noodzaak overtuigd zijn), zijn de mensen die met hun voeten in de modder staan – de onderwijsgevenden. 'De lat omhoog' en 'elke dag jezelf verbeteren' – in woorden is het allemaal nog wel te doen, maar in de dagelijkse werkelijkheid van onderwijsgevenden en ondersteuners verworden dit soort goedbedoelde affirmaties ongemerkt tot een neerbuigend oordeel over de actuele werkelijkheid. Het is oppassen geblazen met dergelijke retoriek. […]

Ondanks het feit dat ICT een diffuus containerbegrip is, heeft het bij velen de magische klank van een universele probleemoplosser – een bron van kleine wonderen op bestelling. Bij de presentatie van de mogelijkheden van een digitaal studievolgsysteem, een BPV-tool of het mirakel van Big Data lijkt het voor even alsof we de wereld van haar natuurlijke weerbarstigheid kunnen verlossen. Zelfs de docenten – ervaringsdeskundigen bij uitstek als het gaat om menselijke mogelijkheden en tekortkomingen – blijken op sommige momenten te zwichten voor utopisch denken: "Als ik een digibord wil gebruiken en hij doet het niet, dan wil ik meteen een oplossing. En wanneer wij als team een goed idee hebben met ICT, dan wil ik niet tegen allerlei muren oplopen en een half jaar moeten wachten om vervolgens te horen dat het niet gerealiseerd wordt."'

De Onmacht van Slagvaardigheid – Innovatieprojecten, ICT in het Onderwijs, 2018[54]

De laatste jaren zien we ook een trend om beleidsdocumenten te voorzien van ronkende titels: *Met Trots, Vertrouwen en Lef* voor een bestuursakkoord [55], of *Met Passie en Plezier* voor een strategisch document[56]. Hiermee wordt een zakelijk, bestuurlijk taalspel op basis van niet-alledaagse gemoedsaandoeningen overgoten met een marketingsausje.
Een docent die voortdurend gepassioneerd is en een bestuurder die de hele dag loopt te glimmen van trots kun je in het dagelijks leven moeilijk serieus nemen. En het wordt helemaal een dolle boel wanneer alle collega's de godganse dag het feestbeest of de lefgozer uit lopen te hangen. Welke indruk willen we wekken met deze vorm van marketing? Is de materie zelf zo droog dat deze van een glijmiddel moet worden voorzien? Voelen de opstellers de urgentie om hun beleid geloofwaardig te maken? Hebben we te maken met bovenmatig verheven zaken? Of simpelweg sociale bluf?

15. Deskundigheid en sprekerswinst

Wat te denken van die merkwaardige uitdrukking 'Wij zijn ons brein'? Dit zinnetje bevat iets subjectiefs (*wij*) en iets objectiefs (*brein*). Het is alsof hier op een vierkante decimeter taal levenservaring en wetenschappelijke deskundigheid frontaal op elkaar botsen.
Enerzijds is daar de neurocognitieve wetenschapper die spreekt over het brein als een 'fantastische machine' die de mens tal van mogelijkheden biedt. Hij is een deskundige. Het woord 'brein' staat bij hem symbool voor expertise en een overtuigende hoeveelheid aan onderzoeksresultaten. Deze resultaten duiden op een sterke overeenkomst tussen hersenprocessen en het menselijk gedrag.

In het beeld van Wittgensteins stad oefent deze wetenschapper zijn beroep uit in de moderne buitenwijken. Maar aan het eind van de dag keert hij terug naar huis. In het stadscentrum bewoont hij samen met zijn gezin een oude woning – in Wittgensteins beeld staat dit oude onderkomen symbool voor de fundamenten van menselijk bewustzijn, denken en taal.

‘s Avonds aan tafel spreekt de wetenschapper dan ook een heel andere taal. Hij vraagt aan zijn vrouw: ‘We zouden toch in augustus op vakantie gaan? Heb jij al een idee waar naartoe?‘ In deze huiselijke sfeer gebruikt hij woorden zoals ‘wij’, ‘zijn’ en ‘gaan’ op een volslagen vanzelfsprekende manier. Hij haalt het niet in zijn hoofd om zijn vrouw te vragen of haar brein al een idee heeft voor de vakantie.
Evenmin vraagt hij ’s avonds of haar brein zin heeft om met hem te gaan vrijen. Zijn *amygdala* en zijn *ventrale striatum* worden niet expliciet door hem in stelling gebracht om haar te versieren. Zijn opgewondenheid openbaart zich daarentegen op een heel vertrouwde en impliciete wijze. En dat komt omdat hij geworteld is in zijn meest vanzelfsprekende ‘thuis’’, namelijk zijn ‘ik’.
Zonder ‘ik’ is voor hem nauwelijks iets mogelijk. In zijn toewijding als huisvader, zijn verwachtingen als vakantieganger en zijn driften als minnaar is hij geworteld in dit volkomen vertrouwde ‘ik’. En alleen dankzij diezelfde wortels kan hij acteren als rationele wetenschapper.

In het centrum van Wittgensteins oude stad is nadenken over ‘ik’ niet aan de orde. Thuis ben ik gewoon ‘ik’. Thuis kan ik liefhebben en gelukkig zijn. Thuis hebben dingen hun impliciete zin en betekenis, kan ik me neerslachtig voelen, overhoop liggen met mezelf, in een depressie belanden en hier weer uit komen. Pas wanneer ik behoefte heb om tot vijf decimalen achter de komma te begrijpen wat mij fysiek is overkomen zoek ik de buitenwijken op en kan ik kennisnemen van wat de wetenschap hierover zegt.
Thuis ken ik de wereld woordeloos en gedachteloos. In alledaagse zaken – de belangrijkste zaken die er zijn – gaat het om mezelf, mijn naasten en mijn omgeving. Thuis wordt ik soms zomaar overvallen door aangelegenheden die mij het diepst beroeren en die ten diepste mijn leven uitmaken. En juist in die aangelegenheden ben ik geen expert. Dat zal ik ook nooit worden.

In zaken die ons het meest ter harte gaan, zijn en blijven we een *beginneling*. In het geval van vrijen zijn we deelgenoot van een nauwelijks bestelbaar gebeuren. Momenten van hoop en verwachting worden hierbij afgewisseld met momenten van vrees en teleurstelling. Bevrediging wordt afgewisseld met ontnuchtering. Anders gezegd: het beste overkomt ons, evenals het slechtste.

Waarom dan toch die populaire uitspraak ‘Wij zijn ons brein’? Welnu, volgens de neurocognitieve expert is maar een van beide woorden relevant, namelijk ‘Brein’. Het andere woord – ‘Wij – berust op een misverstand. Dit misverstand moeten uit de weg worden geruimd. Het *subject* moet worden geëlimineerd. En dat kan het beste door het te herleiden tot iets *objectiefs*, bijvoorbeeld elektrische hersenprocessen. Daartoe moet het subject *onderworpen* worden aan natuurwetenschappelijk onderzoek.[57] Het toeval wil overigens dat *subject* in het Latijn daadwerkelijk ‘onderworpene’ betekent.[58]

Al met al is ‘Wij zijn ons Brein’ dus niet een feitelijke *constatering*. We kunnen deze zin opvatten als een *normatieve* uitspraak. Pas wanneer ik mij onderwerp aan het eliminatieve materialisme van de natuurwetenschap en het bijgaande jargon, kan ik mezelf serieus nemen.[59] Pas dan vind ik mijn ware, objectieve ‘ik’, namelijk mijn brein.
Het heeft ook wel wat weg van belijdenis: ‘Wij onderwerpen onze ‘ik’ en onze wil aan de fysische processen en wetten van de natuurwetenschap’. In die zin lijkt Swaabs boek een beetje op de *Heidelbergse Catechismus*, maar dan van de neurocognitieve wetenschap. Rijkelijk voorzien van allerhande neurologische casuïstiek dient het ter illustratie van een soort bekeringsritueel. In die geest is de uitspraak ‘Wij zijn ons Brein’ vergelijkbaar met ‘Wij zijn Christenen’.

De ware aard van de mens en zijn bewustzijn komt volgens genoemde expert naar voren uit de *objectivering* van het menselijk subject. Martin Heidegger noemt een dergelijke objectivering veelzeggend de 'theoretische ontleving' van de mens.[60] Na deze ontleving resteert een fysische wereld waarin zorgen, beminnen, huilen en verlangen bijproducten zijn van hersenprocessen en waarin zin, betekenis en waarde niet ter zake doen. In deze theoretische wereld van deskundigheid voelt niemand zich thuis. Het is geen wereld van levende *deelname*, maar van zakelijke *kennisname*.

> 'Een en ander maakt dat er op het terrein van wetenschap en techniek een nadrukkelijk onderscheid bestaat tussen ingewijde en buitenstaander – de professionele deskundige en de leek, bijvoorbeeld in de verhouding tussen vliegtuigontwerper en passagier of in de arts-patiënt relatie. Dit onderscheid betreft niet alleen haar praktische toepasbaarheid en haar vooronderstellingen, maar ook in het toegepaste jargon. Wetenschappelijke taal is een taal voor ingewijden […]. Net zoals de onbegrijpelijke kerkelijke formules in het Latijn werkt de onbegrijpelijkheid van het technisch-wetenschappelijke jargon geruststellend op de leek. "Niets stelt ons zozeer gerust als wat gepresenteerd wordt in het ons vreemde idioom van de experts."[61]'
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

> 'Woorden als "brein" komen uit een sfeer van deskundigheid en beheersing van de materie. […] Dat is misschien het grote gevaar van geleerde woorden, de verleidelijke werking van hun ernst en van de massiviteit waarmee zij zich als een beheersbare werkelijkheid aandienen. […] Het gaat om de pretentie van wetenschappelijk termen dat ze de werkelijkheid – onderwerp van naïef en emotioneel beleven – beter weergeven dan mogelijk is met gewone woorden en de ervaring waaraan zij uitdrukking geven.'
>
> Vrij naar: Cornelis Verhoeven (1995), *Kun je zwemmen in H2O?*[62]

Kortom, de naïviteit en ongekunsteldheid van gewone woorden moeten het afleggen tegen de gewichtigheid en de pretentie van het technisch-wetenschappelijke jargon. Dit verschaft de deskundige doorgaans de nodige *sprekerswinst* ten opzichte van de leek. In mijn eigen preken strooi ik kwistig rond met citaten en namen van wijsgeren. Dat doet het over het algemeen ook niet slecht.[63]

Ten slotte. Swaabs boek is lezenswaardig. En ja, onze hersenen spelen een cruciale rol in ons leven. Maar of we ons 'ik' uitputtend kunnen herleiden tot fysische processen binnen onze schedel, waag ik te betwijfelen. En terwijl ik twijfel, ben ik gewoon 'ik'. Deze 'ik' die hier twijfelt, is mij volkomen vertrouwd. Niet zozeer reflecterend[64], maar als een veel omvattender fundament van mijn bewustzijn. In een volgende aantekening kom ik hierop terug.

16. Wendbaarheid en werkdruk

> 'De mens is voor een beperkte situatie geboren; van eenvoudige, nabije, duidelijk omschreven doeleinden kan hij het nut inzien en hij went eraan gebruik te maken van de middelen die hij direct bij de hand heeft; zodra hij daarentegen in de wijde wereld komt, weet hij niet meer wat hij wil, noch wat hij moet, en het is om het even of hij verstrooid raakt door alles wat er op hem afkomt of dat hij door de grootsheid en waardigheid ervan buiten zichzelf raakt. Hem treft altijd ongeluk als hij ertoe gebracht wordt naar iets te streven waar hij zich niet door een regelmatige zelfwerkzaamheid mee kan verbinden.'
>
> Johann Wolfgang Goethe, *Wilhelm Meisters Wanderjahre* (1829)

In september 2018 verscheen het *Onderhandelaarsakkoord CAO MBO 2018 – 2020*.[65] Paragraaf 3 van dit akkoord heeft als titel 'Ambitie minder werkdruk en meer werkplezier'. De daarop volgende paragraaf heet 'Wendbaarheid van het beroepsonderwijs'. Tezamen vormen deze titels een fraai staaltje verbale acrobatiek.
Eerder, in mijn Kerstpreek van 2018, heb ik gesuggereerd dat wendbaarheid *per definitie* meer werkdruk impliceert. Onderwijsinnovatie speelt hierin een belangrijke rol. Een en ander zal ik hieronder nog wat nader benoemen.

Een gangbare definitie voor het begrip *werkdruk* is 'een situatie waarin een disbalans is ontstaan tussen de eisen van het werk wat betreft inhoud en de context van het werk en de mogelijkheden van de werknemer om het werk goed uit te voeren'.[66]
Het begrip *wendbaar* – momenteel ook populair onder de name *agile* – is van toepassing op individuele beroepsbeoefenaars, maar ook op organisaties. In deze laatste betekenis wordt het in het *Onderhandelaarsakkoord* gebruikt. Wendbaarheid kan omschreven worden als het vermogen van een organisatie om te veranderen. Het impliceert voldoende ruimte, tijd en vaardigheid om nieuwe mogelijkheden te ontdekken, uit te proberen en te implementeren. Dit is nodig om het toenemende aantal veranderingen bij te benen waarmee de organisatie te maken heeft. Het zijn vooral de *technologische innovaties* die een versnellende invloed hebben op de maatschappelijke veranderingen.

> 'Wanneer we worden voortgedreven zonder dat er nog sprake is van routine, gewoonte en traditie om op terug te vallen, dan verdwijnen vanzelf ook de duurzaamheid en hetgeen waardevast is. Dit geldt dus niet alleen voor het contemplatieve leven, maar ook voor het actieve leven.
> Nu al zorgt de versnellende technologisering van het arbeidsproces voor een vermindering van de waarde van ervaring en routine – een vermindering dus van het belang van *exploitatie*. Daarentegen neemt het belang van *exploratie* alsmaar toe.'
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

Anders gezegd: de toenemende noodzaak voor wendbaarheid vertaalt zich in een toenemend belang van *exploratie*. Daarmee gaat de verhouding tussen *exploratie* en *exploitatie* steeds verder verschuiven.

Voor een docent betekent *exploitatie* vooral het dagelijks werk waarin ervaring en routine een rolspelen. Denk hierbij aan werk voorbereiden, lesgeven, toetsen en examineren. Tot het eind van de 20e eeuw lagen de exploitatie-vaardigheden van een docent vooral op het terrein van didactiek en vakinhoud.
Exploratie betreft het verkennen, onderzoeken en eigen maken van alle relevante *nieuwigheden* en *veranderingen*. De technologische innovatie heeft ervoor gezorgd dat de vakkennis, de onderwijsmiddelen en de didactiek onderwerp zijn geworden van *voortdurende exploratie*. Hoe meer er op dit gebied verandert, des te wendbaarder je als docent moet zijn, en des te minder je voor je werk kunt terugvallen op *ervaring* en *routine*.

Ook in het onderwijs komen de in de werkdruk-definitie genoemde 'mogelijkheden van de werknemer om het werk goed uit te voeren' onder druk te staan door alle veranderingen.
Om te beginnen is dit een gevolg van onderwijsinnovatie *in het algemeen*.

> 'De eerste reden betreft vooral kwalitatieve werkdruk. Innovatie impliceert namelijk verandering. Tot op zekere hoogte ondervinden mensen een weerstand tegen verandering. Veranderen kost inspanning en tijd. Verandering leidt tot nieuwe werkwijzen, procedures, afspraken en technische applicaties. De gewenning hieraan vergt een periode van

> “conceptueel handelen”.
> Uit onderzoek weten we dat het vooral routines en automatismen zijn die bijdragen tot de vanzelfsprekendheid en de lichtvoetigheid van ons handelen. Zodra de handelingen en de noodzaak daartoe verinnerlijkt zijn, is het nadenken goeddeels verdwenen. In die zin levert “geïncorporeerd handelen” relatief weinig werkdruk.
> “Conceptueel handelen” daarentegen – handelen op basis van nadenken – resulteert in traagheid en zwaarte, aangezien het allemaal in ons hoofd zit. Vergeleken met automatismen is het veel moeilijker om hiervan los te komen. Genoemde traagheid is er overigens niet voor niets. Het is dezelfde traagheid waarmee een gezel zijn ambacht moet leren. Die traagheid is nu eenmaal nodig om nieuwe inzichten en technieken te incorporeren. Tot het moment dat de gezel het ambacht onder de knie heeft, vergt het tijd en moeite, en draagt het bij tot werkdruk.’
>
> *Een Gepersonaliseerde Kerstpreek*, Kerstpreek 2018[67]

Leren autorijden is een exemplarisch veranderingsproces. Het vergt de nodige rijlessen, twijfels en zweetdruppels alvorens je een wakkere, maar bijna gedachteloze automobilist kunt zijn.

De tweede aanleiding tot werkdrukverhoging betreft eveneens innovatie, maar in dit geval specifiek de *technologische* innovatie.

> ‘In de praktijk blijkt dat technologische innovatie niet alleen leidt tot nieuwe functionaliteiten en gebruiksmogelijkheden, maar op zijn beurt ook weer tot nieuwe technologische innovaties. Technologische innovatie doet zich voor als een voortdurend versnellend proces. De ervaring leert dat nieuwe mogelijkheden – ook onverwachte mogelijkheden – zelden onbenut blijven. In die zin lijken we op consumenten die zich voortdurend en ongemerkt laten verleiden tot nieuw gecreëerde behoeften. En hoe meer behoeften we hebben, des te meer inspanning nodig is om tot bevrediging te komen.
> Iets dergelijks geldt voor innovatieprojecten. Die nieuwe mogelijkheden prikkelen specifieke mensen tot fantasieën over nieuwe toepassingen. Gevoelig hiervoor zijn de liefhebber van technologie (en andere oplosbare puzzels), de ‘veranderaar’, de vooruitgangsdenker, de eerzuchtige die altijd bij de tijd wil zijn en voorop wil lopen, en de mens die een groots en meeslepend leven beoogt en in de samenleving graag zijn sporen wil achterlaten.
> En wanneer de subsidies binnen zijn, de projectleider is benoemd en de technische specialisten zijn aangeschoven, gaat het innoveren onverdroten voort. Extra werk dus. Uit verveling, uit vrees voor onbeduidendheid, en vooral uit angst om de boot te missen, zijn we in staat om de hele samenleving op zijn kop te zetten.’
>
> *Een Gepersonaliseerde Kerstpreek*, Kerstpreek 2018

Minder werkdruk en meer wendbaarheid – met woorden kunnen we kunnen we fraaie vergezichten en vrome idealen schetsen. Het lijkt erop dat we dit vooral met hulp van technologie moeten waarmaken. De achterliggende idee hierbij is dat docenten ‘hun didactische repertoire met slimme educatieve technologie kunnen verrijken’ – en wel zodanig dat ze meer tijd en energie kunnen steken in de individuele begeleiding van studenten en in onderzoek. Anders gezegd: technologie wordt geacht een deel van de onderwijs-*exploitatie* over te nemen.

> ‘Al met al kunnen we technologie dus aanmerken als veroorzaker van maatschappelijke problemen, maar tevens als oplossing voor die problemen. Technologie als Januskop – als vloek en als zegen.’
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

Laten we deze ontwikkeling ten slotte nog even op de spits drijven om onze toekomstfantasieën te prikkelen. Zoals gezegd, overtreffen de resultaten van de moderne techniek ons

voorstellingsvermogen. Ze zetten futuristen en visionairs aan tot toekomstbespiegelingen. In hun vergezichten nemen ze met speels gemak uitdrukkingen in de mond als 'post-humanisme' en 'disruptie'. Neem Ray Kurzweil, futuroloog en technisch directeur bij Google. Hij veronderstelt dat we in 2029 over scanners beschikken

> '… "die krachtig genoeg zijn om onze hersenen neuron voor neuron in kaart te brengen en over computers die krachtig genoeg zijn om de programma's in real time te draaien. Dan zullen er feitelijk twee versies van onszelf bestaan […] een oude, onbenutte, biologische versie die in de loop van de tijd in verval zal raken en een nieuwe standvastige, op een computer gebaseerde versie."[68]
>
> Volgens Kurzweil kunnen de aldus gedigitaliseerde breinen onderling informatie uitwisselen. Hij verwacht dat de voortschrijdende technologie omstreeks 2045 een superintelligentie mogelijk maakt met een mondiaal bewustzijn waarin alle menselijke breinen ter wereld vervat zijn. Deze versmelting van computers en mensen zou kunnen leiden tot "een nieuwe fase in onze evolutie". Wanneer de aldus ontstane superintelligentie vervolgens zelf de technologische ontwikkeling "ter hand" neemt, zal de innovatie met een oneindige snelheid toenemen.'
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

En dat met droge ogen. Voor een directeur van Google kan ik me hier overigens wel iets bij voorstellen. Een bijpassend verdienmodel is ongetwijfeld voor handen.

Maar stel je eens voor wat een dergelijke ontwikkeling zou kunnen betekenen voor gewone mensen – voor studenten en docenten. Onwillekeurig moet ik bij dit soort fantasieën denken aan de vervreemding die Friedrich Nietzsche schetst in het derde deel van zijn *Fröhliche Wissenschaft*:

> 'Maar hoe hebben wij dit gedaan? Hoe hebben wij de zee kunnen leegdrinken? Wie gaf ons de spons om de hele horizon uit te vegen? Wat hebben wij gedaan, toen wij deze aarde van haar zon loskoppelden? In welke richting beweegt zij zich nu? In welke richting bewegen wij ons? Weg van alle zonnen? Vallen wij niet aan één stuk door? En wel achterwaarts, zijwaarts, voorwaarts, alle kanten op? Is er nog wel een boven en beneden? Dolen wij niet als door een oneindig niets? Voelen we de adem van lege ruimte in het gezicht? Is het niet kouder geworden? Is het niet voortdurend nacht en steeds meer nacht in aantocht? Moeten er 's morgens geen lantaarns aangestoken worden?'[69]

Op deze wijze schetst Nietzsche een wereld waarin we alle waarden en richtinggevende kaders verloren hebben laten gaan – een wereld na 'de dood van God'.

Laten we hopen dat dit vertwijfelde visioen van Nietzsches 'dolle man' niet van toepassing zal zijn op onze toekomstige, door technologie gedreven samenleving. Laten we hopen dat het allemaal niet zo dol wordt.
Dit visioen attendeert ons echter wel op een maatschappelijke kwestie waarvoor we onvermijdelijk komen te staan. De vraag daarbij is hoe wendbaar een mens kan zijn. Hoeveel verandering kan een mens verdragen? Moeten we mensen 'verbeteren' of zelfs telen, opdat ze steeds wendbaarder worden?

17. Brein en computer

Zowel in de neurocognitieve wetenschap als in de populaire wetenschap wordt een *computermetafoor* gebruikt voor het menselijk brein. De werking van het brein berust in deze vergelijking op *informatieverwerking*. Algoritmen spelen hierbij een hoofdrol. Het verhaal gaat daarbij ongeveer als volgt.
'In onze hersenen […] flitsen tien biljard elektrische signalen per seconde heen en weer tussen zo'n twintig miljard neuronen. Deze signalen maken ons tot wie we zijn, met onze unieke manier van denken en ongeveer tien biljoen opgeslagen stukjes informatie die ons geheugen vormen.'[70]

Sommige deskundigen zijn ervan overtuigd dat het menselijk brein ook kan bestaan op een niet-biologisch substraat, bijvoorbeeld op basis van silicium en koper. En daarmee wordt gesuggereerd dat machines ooit op vergelijkbare wijze kunnen denken als mensen. De mogelijkheden en de resultaten van dit machinale denken zouden dan zozeer vergelijkbaar zijn dat er – van buitenaf bezien – geen fundamenteel onderscheid gemaakt kan worden tussen mens en machine.
De vraag is natuurlijk of zo'n machine innerlijke ervaringen heeft. Heeft zo'n machine ervaringen die wij mensen 'bewustzijn' noemen? Bestaat er in die machine een 'ik', zoals in Asimov's robot Cutie die tegen zijn makers zegt: 'Ik mag jullie wel. Jullie zijn inferieure wezens met armzalige vermogens, maar ik voel werkelijk een soort affectie voor jullie.'
Zoals we in de vorige aantekening reeds zagen, meent Ray Kurzweil dat het in de nabije toekomst mogelijk zal zijn om een digitale kopie van iemands brein over te zetten op een computer. Op dat moment zouden er tijdelijk twee identieke breinen bestaan – een op biologische basis en een op basis van computertechnologie.

Hier tegenover staan andere denkers die beweren dat de computermetafoor hiervoor *niet* passend is. De werking van de hersenen is louter op basis van computeralgoritmen niet te verklaren. En dat geldt al zeker niet voor de ervaring van bewustzijn en zelfbewustzijn. Een belangrijke reden is dat het menselijk bewustzijn onverbrekelijk is ingebed in het lichamelijke en sociale leven. Middels het lichaam ontmoet 'ik' mijn omgeving in interactie. Als gevolg van de ervaringen die deze interactie opwekken vinden er onder meer allerlei plastische veranderingen plaats in mijn brein.
In mijn omgeving interacteer 'ik' met andere mensen. Van nature vormen mensen gemeenschappen waarin taakverdeling, rollen en identiteiten een cruciale rol spelen. 'Zelfbewustzijn heeft dus nauw te maken met het feit dat de mens een sociaal wezen is. […] Een mens moet wel zelfbewustzijn hebben om de vereiste rol te spelen in de gemeenschap.'[71] Genoemde omgevingsfactoren, interacties en bijgaande ervaringen zouden niet machinaal op gewekt kunnen worden.

Het mogelijk bestaan van een 'denkende machine' hangt samen met de vraag of deze machine een zodanig levendige en bewuste ervaring in zich bergt dat de machine op vergelijkbare wijze als een mens 'ik' kan zeggen. Voor deze machine zou dan bijvoorbeeld de vraag 'ben ik mijn brein?' net zo relevant zijn als voor een mens.
Deze vraag is reeds terloops aan bod gekomen in aantekening 11 en 15. Het gaat hierbij om een vergelijking tussen 'mijn brein' als fysiek orgaan (de hersenmassa binnenin mijn schedel) en de levendige ervaring van mijn eigen 'ik'. Een dergelijke vergelijking is geen *logische objectvergelijking*; hierin kan dus niet zozeer een wetenschappelijke waarheid in het geding zijn. Het brein is weliswaar op te vatten als een fysisch object, maar dat geldt niet voor 'ik'. 'Ik' is niet op te vatten als een zuiver fysiek object. Ik ervaar mezelf en mijn innerlijk niet als een ding. En zou dat wel het geval zijn, dan zou de vraag moeten luiden: '*is* ik mijn brein?'

Als woord is 'ik' een *zelfreferentie* van een specifiek individu. 'Ik' zouden we hierbij kunnen omschrijven als de meest centrale en vertrouwde eenheid binnen 'mijn bewustzijn'. Wanneer we iemand nader willen leren kennen, dan vragen we bijvoorbeeld: '*wie* ben jij?'. De vraag '*wat* ben jij?' – hier specifiek bedoeld als een vraag naar een *fysische* verklaring – is in dit verband onzinnig. We

spreken elkaar in het dagelijks leven niet aan op het functioneren van hersenstructuren of neurotransmitters. Al met al moeten we concluderen dat 'ik' in ieder geval niet *identiek* is aan 'mijn brein'.[72]
De werkwoordsvorm 'ben' in 'ben ik mijn brein?' duidt meer op een *subjectieve vergelijking*. In dat geval kunnen we de vraag ook als volgt stellen: 'is het levendig evident dat 'ik' en 'mijn brein' *gelijkwaardig* zijn?

Idealiter zouden we de vraag 'ben ik mijn brein?' moeten beantwoorden op basis van een bijpassend experiment, waarbij een levendige 'ik'-ervaring vergeleken moet worden met het functioneren van een brein. Aangezien hierbij fysische waarnemingen en subjectieve ervaringen niet te scheiden zijn, is een *empirisch* experiment uitgesloten.
Laten we ons daarom wenden tot de snijtafel van de logische analyse, en wel middels een gedachtenexperiment. In enkele achtereenvolgende gedachtenproeven zal ik pogen de vergelijking op logische gronden te falsificeren.[73]

1. Men neme een levend brein. Plaats dit brein op een schaal. Hiermee hebben we meteen de eerste proefopstelling: een vers brein op een schaal. De proef duurt niet lang, want zonder verdere voorzieningen (allerlei randapparatuur) sterft dit brein onmiddellijk af.
   Het cruciale verschil het brein en 'ik' berust op het verschijnsel '*leven*'. Binnen de kortste keren is het brein levenloos geworden. 'Ik' daarentegen ervaar mezelf als voortlevend in de tijd. De conclusie op grond van dit eerste experiment luidt: ik ben niet mijn brein.

2. Om het brein in leven te houden moeten we het aansluiten om diverse hulpmiddelen – een gesloten bloedsomloop, een hartlongmachine, een infuus met sondevoeding, een kunstlever, een kunstnier, noem maar op. Met dit alles breiden we onze proefopstelling uit.
   En ziedaar, het brein blijft leven. Maar daar is dan ook alles mee gezegd. Al vrij snel begint het brein te verschrompelen. Een brein dat niet geprikkeld wordt, verzwakt en atrofieert. *Use it or lose it*. OP den duur zou het verschrompelde brein in een levend wezen hooguit een diepe coma in stand kunnen houden. Spoedig zal het bewustzijn hierbij niet eens volstaan voor automatische reflexen.
   Het verschil betreft hier vooral de *neurale prikkelverwerking*. De breinopstelling ondersteunt alleen autonome processen. 'Ik' ervaar echter op bewuste wijze tal van andere gewaarwordingen, waaronder animale levensprocessen. Ook in dit tweede experiment is de conclusie: ik ben niet mijn brein.

3. Geen nood, we breiden onze proefopstelling uit met elektrische circuits waaronder sensoren, zoals een camera, een microfoon, druksensoren, warmtesensoren en chemisch gevoelige receptoren. Dit alles sluiten we nauwkeurig aan op de ingaande sensorische zenuwen van het brein.
   Maar helaas, ook nu verschrompelen de hersenen na verloop van tijd. Het brein krijgt nu wel prikkels, *maar kan ze niet verwerken*; het krijgt wel input maar kan geen output leveren.
   De proefopstelling kan wellicht de indruk wekken van een fysieke prikkelgewaarwording, maar deze prikkels kunnen vervolgens niet omgezet worden in passende actie.
   'Ik' ervaar daarentegen niet alleen prikkelgewaarwording, maar ook verwerking en omzetting hiervan in fysieke en mentale actie. Wederom is de conclusie: ik ben niet mijn brein.

4. Akkoord, we moeten dus *actuatoren* – elektrische motoren, pneumatische cilinders, beeldschermen, luidsprekers e.a. – aansluiten op de uitgaande hersenzenuwen. Hiermee krijgen inkomende prikkels een passend executief vervolg. Concreet zouden we dit kunnen doen door het proefbrein als het ware in te bouwen in een robot. Wanneer bijvoorbeeld een warmtesensor aan een van de vingers van een robotarm te heet wordt, dan moet de arm teruggetrokken worden, weg van de warmtebron.

We sluiten alles correct aan. De volgende stap is een nauwkeurige kalibratie van alle executieve functies. Ten slotte nemen we de proef op de som door een vlam in de buurt van de vinger te houden. En ja hoor, in een reflex wordt de arm keurig teruggetrokken.
Maar na een paar dagen functioneren de executieve functies niet meer naar behoren. Het blijkt dat we opnieuw moeten kalibreren. De warmtereflex behoort namelijk deel uit te maken van een alomvattend *sensomotorisch repertoire*.[74] In het dagelijks leven wordt dit repertoire intensief onderhouden doordat 'ik' *actief* bezig ben in mijn omgeving. 'Ik' ben *intentioneel* betrokken op mijn omgeving. Hierbij vertoon 'ik' niet alleen onbewust gedrag, maar handel 'ik' ook bewust en doelgericht. Ontbreekt deze intentionele activiteit dan zal dit praktische repertoire gestaag in kracht en omvang afnemen.
Niet alleen ervaar 'ik' mijzelf als actief betrokken *op* mijn omgeving, omgekeerd ben 'ik' ook doortrokken *van* die omgeving. Het gaat hierbij dus om een *wisselwerking*. Maar aangezien het brein in de proefopstelling niet in staat is om een praktisch repertoire te onderhouden, geeft het ook geen blijk van actieve betrokkenheid op de omgeving. Ook nu moeten dus concluderen: ik ben niet mijn brein.

Met het voorgaande is de levendige 'ik'-ervaring bij lange na nog lang niet uitputtend aan bod gekomen. Sterker nog, het is zeer de vraag of het menselijk bewustzijn uitputtend te beschrijven is – en dus om te zetten is in eentjes en nulletjes. Zo kan 'ik' mijn eigen innerlijk niet uitputtend doorgronden. Bij introspectie ervaar 'ik' (zoals gezegd[75]) mijn innerlijk als een 'koel helder meer met een duistere diepte'. Die diepte is als een vaag opdoemde grens. Hoe dieper, des te meer duister en ondoordringbaar. In bewuste staat kan 'ik' een bepaalde grens niet meer passeren. Mijn dromen en driften doen echter vermoeden dat daar in die diepte wel degelijk iets gebeurt. Maar wat zich daar afspeelt kan 'ik' niet vatten en adequaat onder woorden brengen. Zo weet 'Ik' helemaal niet of zich onder in die 'duistere diepte' überhaupt wel een bodem bevindt. Is mijn bewustzijn wel op te vatten als een afgesloten 'totaliteit'?

Hiernaast is in onze proefopstellingen nog geen aandacht besteed aan specifieke menselijke vermogens, zoals humor, intuïtie, angst, enthousiasme, extase, verliefdheid, (fysieke) zinervaring en de aanwezigheid van chaos in het hoofd – willekeurige flarden van gedachten, beelden en muziekfragmenten. En wat te denken van de uitgebreide mogelijkheden om zich te vergissen en zichzelf voor de gek te houden. Zeg nou zelf, welke denkende machine ervaart zelfsplitsing en wordt om de haveklap misleid door zijn eigen zelfbeeld?

Tot nu toe zijn vooral *fysiek-ruimtelijke aspecten* van het bewustzijn aan de orde geweest. De conclusie hierbij is dat een brein zonder lichaam, en daardoor zonder contact met de omgeving – in het bijzonder met andere mensen –, geen eigenstandig bestaansrecht heeft. De menselijke cognities en repertoires zijn belichaamd en sociaal. 'Wij kunnen concepten en overtuigingen niet verzelfstandigen zonder te verwijzen naar de omgeving. De hersenen en het zenuwstelsel kunnen niet los gezien worden van de toestanden van de wereld en sociale interacties. Maar zulke toestanden, zowel van de omgeving als sociaal, zijn *onbepaald* en *open*.'[76]

Het *temporele* aspect van het bewustzijn is reeds ter sprake geweest, zij het niet expliciet. In bovenstaande proefopstellingen ging het over de instandhouding van het leven en het onderhouden van het sensomotorische repertoire. De verleden tijd speelt hierin een cruciale rol. Maar 'ik' ben niet alleen betrokken op het verleden. Al mijn verwachtingen, intenties, voornemens, afspraken, verlangens, hoop en vrees betreffen een toekomst.

Al met al geldt voor de mens hetgeen John Dewey zo'n anderhalve eeuw geleden reeds schreef: 'We weten dat zijn leven is verbonden met dat van de samenleving en van de natie door middel van de wetten van de ethiek; we weten dat hij hecht verbonden is met het hele verleden, via opvoeding, traditie en erfelijkheid; we weten dat hij werkelijk de microkosmos is die de rijkdommen van de

wereld, van ruimte en van tijd, en van de concrete en psychologische werkelijkheid, in zich heeft verzameld.'[77]

5. Een volgende proefopstelling zullen we dus op grond van het bovenstaande nader moeten uitbreiden? Kunnen we haar wel uitbreiden, wanneer we beseffen dat 'ik' een 'microkosmos' representeert 'die de rijkdommen van de wereld, van ruimte en van tijd, en van de concrete en psychologische werkelijkheid, in zich heeft verzameld'? Welke verbindingen zullen we met de betreffende neuronen moeten leggen en welke randapparatuur hebben we hierbij nodig?

Ondanks het feit dat mijn brein een cruciale rol speelt in mijn leven en in mijn bewustzijn, lijkt tot nu toe de conclusie gerechtvaardigd dat 'ik' meer dan mijn brein. Dat een momentopname (*snapshot*) van een *brain state* correleert met een *mental state* lijkt me niet uitgesloten.[78] Maar een *mental state* is veel rijker van aard en bovenal van een andere dimensie. Mijn bewustzijn bestaat niet uitsluitend uit *gebeurtenissen in mijn brein*; het betreft ook gebeurtenissen in mijn lichaam en mijn omgeving. Mijn bewustzijn omvat mijn actieve deelname in de wereld – fysiek en mentaal; hier en elders; nu, vroeger en in de toekomst. Zonder mijn lichaam, mijn sociale en natuurlijke omgeving, mijn voorouders, historie, cultuur, evolutie en het besef van een toekomst is mijn brein slechts een orgaan en geen 'ik'.

Het lijkt me een hele toer om dit alles praktisch vorm te geven in een proefopstelling. Het brein moet daartoe op identieke wijze worden aangesloten op bronnen die zich op afstand bevinden, zoals de sociale omgeving. Bovendien moet het brein aan *identieke bronnen* uit het verleden worden gekoppeld tot aan de evolutie toe. En hoe koppel je het aan een besef van de toekomst?
Laten we een ander gedachtenexperiment nemen. Later we daartoe in gedachten de overstap van Kurzweil's 'ik' uitvoeren van zijn 'biologische versie' naar een 'computer gebaseerde versie'. In deze gefingeerde overstap zullen we ongetwijfeld stuiten op enkele fundamentele vraagstukken. Wellicht dat we op grond van de mogelijkheden om bijgaande problemen te overwinnen onze conclusie aangaande de vraag 'ben ik mijn brein?' nader te bezien.

Om te beginnen moet een soort *snapshot* worden gemaakt van Kurzweil's elektrische hersenactiviteit. Op grond van het voorgaande lijkt het me duidelijk dat deze *snapshot* een zekere tijdsduur in beslag moeten nemen. Met slechts een momentopname kan vermoedelijk geen recht wordt gedaan aan de tijdsdimensie die voor het menselijk bewustzijn onmisbaar is.
Vervolgens moet de snapshot worden overgezet op een computer. Vanaf dat moment bestaan er dus twee 'ik'-versies – laten we het origineel *bio*-Kurzweil noemen en de kopie *comp*-Kurzweil. Het is van groot belang dat *comp*-Kurzweil uitgebreid getest gaat worden, alvorens tot de definitieve overstap te beslissen. Daarbij moet de kopie vergeleken worden met het origineel. En de hamvraag is of beide 'ik'-versies *identiek* zijn. In het geval van programmeerfouten of stroomstoring kunnen de technici dan altijd nog terugvallen op *bio*-Kurzweil. Wanneer de volledige test foutloos is verlopen wordt de knoop doorgehakt: Kurzweil's 'ik' leeft vanaf dat moment onomkeerbaar voort als *comp*-Kurzweil.

Laten we beginnen met het testen. Hoe moet je bepalen of de kopie *identiek* is aan het origineel? Hoe test je bijvoorbeeld het *sensomotorische repertoire* van beide 'ik'-versies'?[79] Bij elke proefneming moet je om beurten brein en computer aansluiten op Kurzweil's originele, biologische lichaam. En aangezien het om talloze en soms langdurige testen gaat, wordt dit een belastend en riskant proces voor Ray zelf – voor *bio*-Kurzweil.
Wil je dit voorkomen, dan moet je twee identieke lichamen hebben. Dan moet er naast een computerbrein ook een kopie-lichaam van Ray worden gemaakt. Om te beginnen moet dit kopie-lichaam gedurende de gehele testperiode functioneel identiek zijn *en blijven* aan Ray's eigen voortdurend veranderende lichaam. Dit kan wel eens verdraaid lastig worden: 'Het aantal en de structuur van de verbindingspatronen tussen synapsen in de hersenen verandert voortdurend, in dialoog met de omgevingsstimuli.'[80]

Van het *sensomotorische repertoire* kun je onmogelijk alles testen – van rechterbeen strekken, tango dansen en haren wassen tot darmperistaltiek, knipperen van het rechteroog of die kleine onwillekeurige spiertrekking in het gezicht. Welke beslissing neem je wanneer de test goed doorstaan is? Ga je er dan vanuit dat het niet geteste repertoire eveneens identiek is?

Het testen van het *gnostische repertoire* lijkt me minstens zo'n onmogelijke opgave. Het testen hierbij betreft naast empirische waarnemingen ook subjectieve ervaringen. Bij sommige proeven moeten *bio*-Kurzweil en *comp*-Kurzweil onderling overleggen. Samen moeten zij bepalen of het om identieke ervaringen gaat. Dat kan nog een verhitte discussie worden. Probeer dan niet te interfereren en achterhalen wie er gelijk heeft: de proef is gewoon mislukt.

Wat te doen wanneer blijkt dat *comp*-Kurzweil niet optimaal functioneert? Gaat het technische team dan in overleg met *bio*-Kurzweil en besluiten ze om de stekker *comp*-Kurzweil te halen? Misschien neemt *bio*-Kurzweil het niet zo nauw en houdt hij wel van een gokje.
Maar wat te doen wanneer *comp*-Kurzweil helemaal niet dood wil? Hij beweegt hemel en aarde om in leven gehouden te worden. Iets dergelijks doet zich uiteraard voor, wanneer *comp*-Kurzweil door de test heen komt. Zal *bio*-Kurzweil dan in doodsangst de benen nemen? Wie is op dat moment de ware Kurzweil? Wie is dan de ware 'ik'-versie?

Voorlopig ben ik allesbehalve overtuigd.

> [Ik ben] 'een onherleidbare, belichaamde, kwetsbare, niet-onverschillige, zelf-reflecterende, handelende ik-zegger die zowel levenslust als doodsdrift kent, die kan liefhebben en haten, verlangen, hopen en vrezen, die zich bewust is van zijn eigen kwetsbaarheid, eindigheid, zorgzaamheid en verantwoordelijkheid, die de waarheid kan spreken en kan liegen, en die zich kan vergissen en zichzelf voor de gek kan houden. En die soms heel even gedachteloos verwonderd kan zijn.
> Alleen een dergelijk wezen kan zich een "zelf" voelen. Alleen hierbij past een menselijke taal met woorden als "denken, voelen en waarnemen". Het is een misvatting om dergelijke activiteiten toe te schrijven aan fysieke lichaamsdelen, zoals hersenen en zintuigen. Hersenen denken niet, net zo min als ze dansen of vechten. Breinen zijn niet intelligent.'
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

18. Een verwarrend inzicht

De computermetafoor voor het brein is zeer populair, zowel bij deskundigen als bij leken. De belangrijkste reden voor deze populariteit is ongetwijfeld het succes van de *informatietechnologie*. Terecht wekt het succes alom verbazing, fascinatie en bewondering. De mogelijkheden van computers zijn schier oneindig. Zo kunnen we met computers tal van complexe zaken analyseren en simuleren – van sterrenstelsels tot levende cellen.
Daarnaast zijn computers volledig ingeburgerd op het werk en in het huishouden. We gebruiken de computer allemaal; we zijn ermee vertrouwd. En de basis van informatieverwerking is eigenlijk doodsimpel. In essentie is alles te herleiden tot het manipuleren van *eentjes* en *nulletjes*.

Door nu het brein te beschouwen als een soort biologische *informatieverwerker*, zien onderzoekers hun kans schoon om inzicht te krijgen in bewustzijn – inclusief denken, vrije wil en 'ik'.
Hun verwachting is dat we daarmee in staat zullen zijn om mentale aangelegenheden te herleiden tot informatieverwerking.

Indien het brein daadwerkelijk een biologische computer blijkt te zijn, dan spelen alle mentale aangelegenheden zich af in dat ene orgaan binnen de schedel. Dan geldt: 'ik' is (mijn) brein! Binnen de schedel gebeurt alles. En wat we als 'daarbuiten' ervaren is vervolgens weer te herleiden tot 'daarbinnen'.

Tegelijkertijd heeft deze computermetafoor gezorgd voor de nodige verwarring. De oorzaak hiervan is de vermenging van ideeën en gebruiken uit *twee verschillende domeinen – mens* en *techniek*. Enerzijds wordt het principe van de informatieverwerking toegepast op de menselijke hersenen; anderzijds wordt de taal van mensen toegepast op computersystemen.

Om met het laatste te beginnen: in de wereld van computertoepassingen is veelvuldig sprake van *antropomorf taalgebruik*. Neem bijvoorbeeld de uitdrukking 'slimme educatieve technologie'. Op het eerste gezicht lijkt het alsof het hierbij gaat om apparatuur die *van zichzelf* slim is en die een *eigenstandig* educatief vermogen bezit. Technologie met menselijke trekjes dus. Iets dergelijks vinden we ook terug in uitdrukkingen als 'algoritmen die machines intelligent gedrag laten vertonen' en 'een omgeving waarin computers altijd aanwezig zijn, observeren, analyseren en mogelijk zelfstandig ingrijpen'.[81]

Het is merkwaardig hoe vanzelfsprekend we het begrip 'intelligentie' toepassen op machines. Toegegeven, dit ligt wel in de lijn van het moderne onderzoek naar intelligentie – inclusief de bijgaande operationele definities en IQ-testen en -scores. Middels deze definities en met behulp van statistiek zijn we in staat om de relevante zaken te scheiden van subjectieve, vitale en mentale 'bijzaken'. In deze 'ontleving' moeten we, zoals in de vorige aantekening aangegeven, afzien van onze fysieke betrokkenheid op de omgeving, van onze relatie met anderen, en van zin en betekenis. Of we hiermee de menselijke intelligentie te pakken hebben, hangt af van onze uitgangspunten.

Een en ander staat in schril contrast met de uitgangspunten van Jean Piaget, de Zwitserse grondlegger van de ontwikkelingspsychologie. Zijn omvangrijke oeuvre is bijna geheel gewijd aan intelligentie. Desondanks heeft hij zich er nooit toe laten verleiden tot een bondige definitie van intelligentie. Voor Piaget was het begrip van intelligentie niet zozeer het uitgangspunt, maar eerder het verhoopte resultaat van een voortschrijdend onderzoeksproces.
De belangrijkste reden voor zijn terughoudendheid is het dynamische en relationele karakter dat hij aan intelligentie toekende. Intelligentie betreft volgens Piaget *de levende en zich ontwikkelende verhouding van organisme tot omgeving*. Intelligentie heeft daarbij primair te maken met *handelen*.

Voortdurend voegt het de mens zich in zijn omgeving of past hij zijn omgeving aan. Intelligentie betreft hierbij het voortdurende, organische streven naar een evenwicht van de eigen levensprocessen in een veranderlijk milieu. Op jonge leeftijd worden de handelingen hierbij verinnerlijkt tot denken. 'Denken is geïnterioriseerd handelen', aldus Piaget. In dit denken kan de mens afstand nemen van het gebeuren. Gaandeweg in de jeugdige ontwikkeling ontstaan vormen van logisch denken. En die lenen zich voor operationeel en calculerend onderzoek.[82]

Dat het logische denken een bescheiden onderdeel is van de verhouding van organisme tot omgeving is overigens door diverse geleerden al vroeg onderkend.[83] Een alternatief waarmee we aan deze beperking tegemoet kunnen komen, is Howard Gardner's *Multiple Intelligence* theorie. Gardner gaat uit van een verzameling van acht relatief onafhankelijke intelligenties: verbaal-linguïstisch, logisch-mathematisch, visueel-ruimtelijk, muzikaal-ritmisch, lichamelijk-kinesthetisch, interpersoonlijk, intrapersoonlijk en naturalistisch. Volgens Gardner ontwikkelt de ene intelligentie zich in een ander tempo en onder verschillende omstandigheden dan de andere.
Voor het ontwikkelen van analytische vermogens leent een schoolse omgeving zich beter dan voor praktische en sociale vermogens. Binnen Gardners onderzoeksprogramma zijn nog tal van andere intelligenties geopperd, zoals aandacht, pedagogische intelligentie, spirituele intelligentie, seksuele

intelligentie en digitale intelligentie. Gardner spreekt dan ook wel eens van 'acht en een half intelligenties'.[84]

Het belangrijkste bezwaar tegen de computermetafoor is dit: de potentie van informatieverwerking is nogal beperkt. Informatieverwerking is gebaseerd op het blindelings volgen van vooraf bepaalde regels – zogenaamde *routines* of *algoritmes*.[85]
Een computer kan uitzonderlijk goed een specifieke verzameling *eentjes* en *nulletjes* verwerken tot een resultaat. Dit resultaat wordt vervolgens gepresenteerd in een output, eveneens in de vorm van *eentjes* en *nulletjes*. Maar daarmee houdt het wel op.
Een computer interpreteert niet. Een computer begrijpt zelf dan ook niets van die output. Een computer begrijpt sowieso niets. Voor begrijpen heb je *een mens* nodig.
Een mens kan de computeroutput interpreteren en vervolgens begrijpelijk maken met behulp van *output devices*, zoals een beeldscherm of een printer. En dan verschijnt het resultaat in de vorm van tekst, muziek, een afbeelding of een Google zoekresultaat. Anders gezegd: alleen een levend mens kan begrijpen (… en verlangen, hopen, zorgen, zin ervaren, betekenis geven, enzovoort).

Volgens de computermetafoor werkt een brein op dezelfde wijze als een computer. Zo'n brein verwerkt inkomende signalen tot uitgaande signalen. Dit brein speelt dus *geen rol* in de betekenis van die signalen. Net als een computer doet een informatie-verwerkend brein niets anders dan blindelings algoritmen volgen.
Kortom, met een informatie-verwerkend brein zitten we dus met hetzelfde manco als bij een computer, namelijk de vraag: *wat zorgt uiteindelijk voor de interpretatie en de betekenis van de uitgaande signalen?* Zelfs het beste AI-systeem begrijpt zelf niets.

> 'Een algoritme kan optimalisering bereiken, maar alleen een menselijk wezen, iemand met een gevoel voor perspectief – een kunstenaar, een denker, een wiskundige, een ondernemer, een politicus – kan de betekenis van het doel interpreteren.'
>
> Chritian Madsbjerg (2017), *The Power of Humanities in the Age of Algorithm*

Al met al moeten het antwoord de vraag 'zijn wij ons brein' schuldig blijven. Tenzij … tenzij … tenzij we veronderstellen er een klein mensje in het brein zit die alles interpreteert en begrijpt.
Afijn, je snapt het al: op dat moment verandert een ingenieuze wetenschappelijke redenering in een ordinaire cirkelredenering.

De conclusie is dan ook het volgende. Het uitgangspunt dat ons brein een soort computer is, levert operationele mogelijkheden om het brein te onderzoeken. Maar dit onderzoek geeft ons *geen enkel inzicht in ons bewustzijn, ons denken, onze vrije wil en 'ik'*.

> 'Computers kunnen evenmin zelfstandig denken als hamers op hun eigen houtje spijkers kunnen inslaan. Computers zijn instrumenten die we gebruiken om *ermee* te denken. Daarom maken we geen vorderingen bij onze pogingen te begrijpen hoe hersenen denken door te veronderstellen dat hersenen computers zijn. In ieder geval denken hersenen niet; ze hebben geen geest. *Bewuste wezens hebben die wel.* Om te begrijpen wat de hersenen aan het leven van de geest bijdragen, moeten we voorgoed de gedachte opgeven dat onze geest binnenin ons door innerlijke gebeurtenissen tot stand wordt gebracht.'
>
> Alva Noë (2009), *Out of Your Heads – Why You are not Your Brain*

19. Existentie en essentie

> ‘Datgene wat we aanduiden met het woordje “ik” is misschien wel het meest ondoorgrondelijke verschijnsel in het leven. Niemand is in staat om afdoende te definiëren wat “ik” is. Voor elke individuele mens ontsluit dit woordje een geheel eigen wereld. […]
> Mijn “ik” heeft duistere diepten. Waar die diepten te stil en te onzeker zijn, vul ik ze maar wat graag met eigen verhalen, waarden, betekenissen en zingeving.
> Maar in het dagelijks leven is dit “ik” volkomen vertrouwd. In de alledaagse praktijk vormt deze vertrouwdheid het fundament van waaruit ik handel, denk, onderzoek en filosofeer.’
> *Nieuwsgierig – Verbindend – Inspirerend*, Kerstpreek 2016

Mijn bewustzijn kan ik grofweg op twee manieren benaderen: als geconstateerde feitelijkheid, of als verwondering over mijn bestaan. In het eerste geval spreken we van *essentie*, in het andere geval van *existentie*.

Wat betekent *essentie*? In dit geval kunnen we essentie beschouwen als het antwoord op de vraag: *wat is bewustzijn?* Beantwoording van deze vraag behoort typisch tot de taak van de wetenschap. Zoals eerder vermeld, moeten we bij de wetenschappelijke benadering het subject en zijn bewustzijn *objectiveren*. Het grote voordeel hiervan is dat we vervolgens zuiver kunnen nadenken over de objecten. Wat voor ons de betekenis is van die objecten en hoe we ze subjectief ervaren, hebben we dus ondergeschikt gemaakt. We zien dan ook dat er in de wetenschap een hiërarchie bestaat in menselijke aangelegenheden: ervaring, emotie, betekenis en zingeving zijn ondergeschikt (en onderworpen) aan denken.
Het ideale antwoord op de wetenschappelijk vraag ‘wat is bewustzijn’ is een algemeen geldende theorie. Deze bewustzijnstheorie vormt de *afsluiting* van het betreffende onderzoek en zal net zo lang opgeld doen totdat men een beter antwoord heeft gevonden. Maar ook dit betere antwoord is op zijn beurt weer een afsluiting. Wetenschap houdt zich bezig met *vraagstukken die men in principe oplosbaar acht en dus afsluitbaar zijn*.

De existentie geeft inzicht in de vraag: *wat betekent het om mens te zijn?* – beter nog: wat betekent het *specifiek voor mij* om mens te zijn? Ik ben hierbij als persoon niet inwisselbaar met willekeurig iemand anders. Wat het voor mij betekent om mens te zijn, betreft specifiek mijzelf en is dus niet te generaliseren.
Existentieel bezien bestaat er geen tegenstelling tussen denken en ervaren. In mijn dagelijks leven trekken denken en ervaren samen op. Je zou kunnen zeggen dat het hierbij gaat om vormen van *denkend ervaren* en *ervarend denken*.
In dit samenspel gebeurt nog meer. Mijn denken is niet alleen ervarend, maar ook *handelend* en *vormgevend*. Al denkend geef ik ook vorm aan mijn bestaan. En aangezien ik ook mijn persoonlijkheid kan denken, kan ik deze ook vormgeven. Sterker nog: zelfs het denken is onderwerp van mijn denken, en daarmee kan ik ook mijn eigen denken vormgeven. Als zodanig is mijn denken een *integrerend denken*.

Terwijl de *essentie* generiek en statisch is, kunnen we de *existentie* opvatten als iets strikt persoonlijks en dynamisch. Essentie is te herleiden vanuit *kennisname*; existentie is vanuit zichzelf *deelname*.
Op de existentiële vraag wat het betekent om mens te zijn, bestaat dan ook geen generiek, afsluitend antwoord. Vraag en antwoord maken deel uit van een *voortgaande bezinning*. ‘Deze bezinning is geen afsluiting van mijzelf, geen ijle spiegeling van mijzelf, maar een concreet volgen van de dynamiek van mijn eigen persoonlijkheid, die als persoonlijkheid wezenlijk openheid is.’[86]

De antwoorden van de bezinning leveren voortdurend stof tot hernieuwde bezinning. Soms mondt de bezinning uit in stille verwondering en liefde voor het leven, dan weer in twijfel en wanhoop. Nu eens neemt het zijn toevlucht tot amusement en vermaak, dan weer tot de stelligheid van een wankel zelfbeeld.
Wellicht dat de bezinning ooit geleidelijk overgaat in het contemplatieve, eenvoudige leven bij de dag – hetzij vanuit een leven als monnik, hetzij onwillekeurig door de verstillende ouderdom. Uiteindelijk zal de bezinning definitief eindigen in stilte, maar zonder definitief antwoord. Existentie begint en eindigt als een openstaande vraag: 'wat betekent het om mens te zijn?' Wij zijn en blijven altijd een vraag naar onszelf. Hoe vertrouwd ons innerlijke leven ook, het blijft een *mysterie*.

In de voorgaande alinea's heb ik geregeld de woorden 'ik' en 'mijn' gebruikt. Deze woorden getuigen van vertrouwdheid en vanzelfsprekend. Zoals eerder reeds aangegeven is deze vertrouwdheid essentieel voor mijn dagelijkse leven. Van nature vormt deze vertrouwdheid de basis van alles wat ik ervaar, denk en doe – van mijn samenleven, mijn dagelijks werk en mijn bezinning – van mijn uiterlijke en innerlijke leven – van mijn geluk en mijn ongeluk.
Laat ik pogen om deze vertrouwdheid nog wat nader in beeld te brengen, in het besef dat beelden en metaforen zo hun eigen beperkingen hebben.

Vergelijken we de menselijke geest nogmaals met een meer – helder aan de oppervlakte en troebel in de diepte. En laten we die fantasie nog wat verder oprekken. Aan de rand van het meer staat een boom met een kruin van breed uitstaande, dikke takken. In het dagelijks leven zit ik op een van de takken. Vanuit de boom kan ik de omgeving – mijn uitwendige wereld – aanschouwen. Mijn innerlijk is het meer, waarvan het wateroppervlak een zelfbeeld weerspiegelt waarin ik mijzelf moeiteloos herken. Dit beeld heeft op zichzelf niets verontrustends.

Bron: nieuwsblad.be

De tak waarop ik zit – en daarbij inbegrepen de omgeving die ik vanaf hier ervaar en het water onder mij zoals ik dat vanaf hier zie – staat symbool voor mijn 'ik'. Dit representeert mijn natuurlijke positie en mijn natuurlijke perspectief. Het vormt de vertrouwde basis van alles wat ik ervaar, denk en doe. Hoe verder ik deze basis verlaat, des te verder raak ik losgekoppeld van mezelf en mijn vertrouwde leefwereld. Het loslaten van dit perspectief vervreemdt en verontrust mij. *Ik kan niet straffeloos de tak afzagen waarop ik zelf zit*.

Elk van ons denkt en handelt vanuit deze positie en vanuit dit perspectief. Dit geldt voor de meubelmaker, de zorgmedewerker, de docent en de neurocognitieve wetenschapper. Het werk van de eerstgenoemde drie vereist dat zij niet te ver van hun natuurlijke positie afraken. Ik denk zelfs dat het voor de zorgmedewerker en de docent essentieel is. Voor neurowetenschappelijk werk is het daarentegen juist essentieel dat men afziet van zijn natuurlijke positie en zijn subjectieve perspectief.

20. Vertrouwd en vervreemd

Om tot in detail door te dringen in de geheimen van de mens en zijn geest moet de neurocognitieve wetenschapper zijn onderzoeksobject opdelen in elementaire brokstukken.
Dit herleiden van de menselijke *existentie* in *essenties* heeft Martin Heidegger ooit *theoretisch ontleven* genoemd.

Vervolgens moet de mens opnieuw worden samengesteld met de ontleefde brokstukken – Heidegger: *theoretisch constitueren*.

Anders gezegd: een *samenspel* wordt gedetermineerd tot elementaire onderdelen en vervolgens samengevoegd tot een *samenstel*.
De wetenschappelijke mens: van *samenspel* tot *samenstel*.

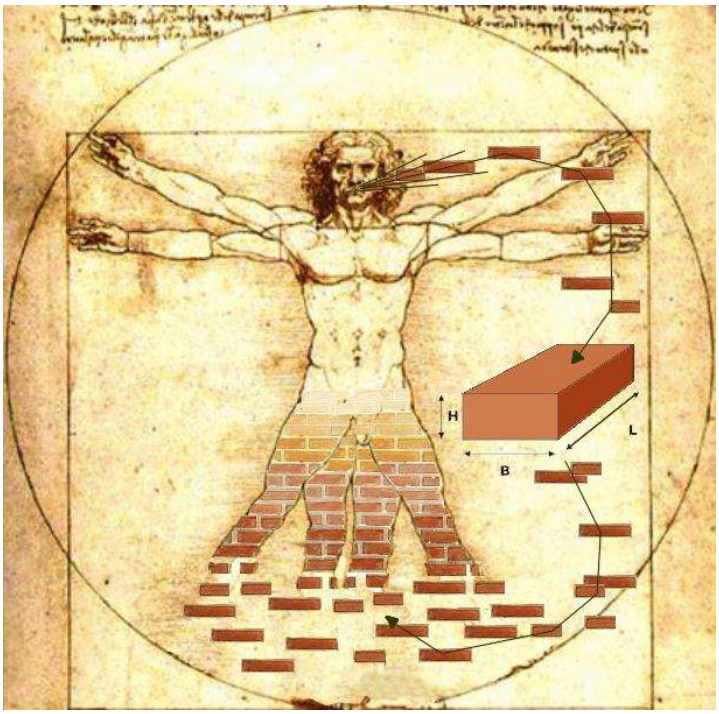

Vervreemding in beeld: van *samenspel* tot *samenstel.*
Afbeelding: vrij naar Leonardo da Vinci.
Bron: https://promath.nl/Husserl/reflectie_cirkelredenaties.htm

In zijn werk moet de wetenschapper niet alleen dé mens ontleven, maar ook zichzelf. Wil hij vooruitgang boeken, dan kan hij zich maar beter niet storen aan de abstractie van zijn werk. Hij moet niet gaan treuren om het verlies van levendige evidentie. Evenmin kan hij uit gewetensnood voor dierproeven afhaken. Anders gezegd, hij moet zijn eigen existentie ondergeschikt maken aan zijn zoektocht naar essenties. Kortom, de neurocognitieve wetenschapper moet voor zijn werk de tak afzagen waarop hij zit.

Het onvermijdelijke gevolg is dat hij tijdens zijn onderzoek tot inzichten komt die hij die in zijn dagelijks leven als zodanig nooit zal ervaren. Hoe meer je investeert in je werk (en dus in je eigen zelfbeeld), des te verleidelijker het is om zelf deze inzichten ook voor waar te houden. Desondanks zal hij 'thuis' in zijn vertrouwde 'ik' deze inzichten nooit als levendig evident ervaren. Dit kan leiden tot vervreemding of tot een vorm van zelfsplitsing: denken in essenties en ondertussen gewoon de eigen existentie ervaren..

Iemand die het bestaan van de vrije wil onderzoekt heeft ongetwijfeld zijn redenen voor dit onderzoek. Als we hem hiernaar vragen, zal hij vermoedelijk een antwoord geven dat varieert van passie, interesse, carrièreperspectief, naamsbekendheid en voldoen aan verplichtingen tot aan de behoefte om te choqueren en publiekelijk tegen zere benen te schoppen. Maar het antwoord 'uit een volslagen onbewuste reflex' zul je vermoedelijk niet horen.

Dat de onderzoeker zelf de vervreemding als zodanig nauwelijks ervaart, is overigens niet zo vreemd. Een proces van vervreemding heeft zich in de westerse cultuur al ingezet vanaf de Renaissance en de Reformatie. De hierop volgende godsdienstoorlogen, de opkomst van de moderne wetenschap, de Franse Revolutie, het nationalisme, de Verlichting, de industriële revolutie en het kapitalisme, de opkomst van de burgerpolitiek, de massale oorlogsvoering, de ontkerkelijking, de opkomst van reclame, amusement, conceptuele kunst en de cultuur van consumptieve zelfexpressie – dat alles markeert een proces van vervreemding gedurende een half millennium.

Een en ander heeft geresulteerd in een cultuur waarin verandering en vervreemding zo ongeveer gemeengoed is geworden. Het heeft geresulteerd in een cultuur waarin innovatie louter om zichzelf wordt nagejaagd, en bejubeld. En al die tijd hebben dichters en denkers gewaarschuwd voor de vervreemding en de ontwaarding van waarden.[87]

Michelangelo Merisi da Caravaggio (1601), *Cena in Emmaus*, National Gallery, Londen

Vervreemding in de beeldende kunst …

Marcel Duchamps (1917), Fountain (replica), Tate Modern Art, Londen

21. De vrije wil

In bovengenoemde vervreemding staat de menselijke existentie tegenover de neurocognitieve wetenschap – *existentie* staat tegenover *essentie*.
Enerzijds is daar de *alledaagse mens*. Hij ervaart *vrijheid*, *mogelijkheden* en *onmogelijkheden*. Zijn innerlijke leefwereld, zijn lichaam en zijn uiterlijke omgeving zijn hem vertrouwd. Maar hij moet niet te diep in zijn innerlijke wereld graven. De diepte hiervan is onpeilbaar. Om zijn vertrouwdheid te bewaren moet hij dit mysterie respecteren.

Daartegenover staat de *theoretische mens*. Hoewel een persoonlijk voornaamwoord hier feitelijk niet past, is 'hij' ontleefd. De essentie van de theoretische mens is het resultaat van een reductie tot *feitelijkheid*, *gedetermineerdheid* en *causaliteit*. Het innerlijke *mysterie* wordt niet langer gerespecteerd. In handen van de wetenschap is dit mysterie gemaakt tot een *probleem* – tot een oplosbaar vraagstuk. En met het verdwijnen van het mysterie verdwijnt ook de vertrouwdheid in het alledaagse leven.

De vraag is natuurlijk of het hierbij wel om een *strikte* tegenstelling gaat. Persoonlijk meen ik van niet. Zoals bij veel gesignaleerde tegenstellingen, blijkt het in de praktijk te gaan om de tegenstelling tussen denken en ervaren – of, zoals we verderop zullen zien: tussen *hebben* en *zijn*.
Deze tegenstelling heeft al eeuwen bestaan. En al die tijd al hebben de tegenstellingen elkaar beïnvloed en gevoed. Het betreft dus een *interactie tussen de uitersten* – een zogenaamde *dialectische* tegenstelling.

Een strikte tegenstelling zou bijvoorbeeld kunnen suggereren dat een aanhanger van het ene denkbeeld helemaal niets te maken heeft (en wil hebben) met het andere denkbeeld. Welnu, in de praktijk is dit doorgaans niet het geval. Zo zal een rasechte existentialist zich wel degelijk bezig

houden met introspectie. Per slot van rekening wil ook hij zijn innerlijk en zijn diepere drijfveren beter leren kennen en begrijpen. *Ook een existentialist is op zoek naar de essentie van zijn leven*.
De neurocognitieve wetenschapper spreekt op zijn beurt 's avonds na zijn werk zijn partner aan, en niet haar brein: 'Schat, ik neem een koud biertje. Wil jij ook wat drinken?'
De kwestie waar het hier om gaat betreft *de mate waarin beide denkbeelden elkaar beïnvloeden*. En het betreft ook de mate van vrijheid en vervreemding die we in het dagelijks leven ervaren.

De neurocognitieve wetenschap heeft tal van inzichten en bruikbare toepassingen opgeleverd voor de neurologische en psychologische praktijk. Daarnaast is het haar grote verdienste dat ze gezorgd heeft voor een realistischer evenwicht in het *biologie-biografie* debat.[88] Neurocognitieve bevindingen bieden een gezond tegenwicht tegen de overdreven opvattingen over de vrijheid en maakbaarheid van de menselijke geest. Deze opvattingen vierden hoogtij in de tweede helft van de 20e eeuw.

Al met al kom ik tot de volgende conclusies. Om te beginnen bestaat er een fundamenteel verschil tussen een *samenstel van fysische eenheden* (de ontleefde mens van de wetenschap) en een *levend samenspel hiervan* (de alledaagse mens). Het is nog steeds een volslagen raadsel hoe in de evolutie van het heelal ooit leven is ontstaan. Tot op heden is het in geen enkel laboratorium gelukt om vanuit een *levenloos samenstel* een *levend samenspel* op te wekken. Ook voor wetenschappers is het ontstaan van leven een van de grootste mysteries.[89]

Tevens kunnen we stellen *dat het menselijk bewustzijn niet opgesloten zit in het brein*. Op zijn beurt is dit brein *niet louter informatieverwerker*, zoals een computer. Zo lang we het brein opvatten als een computer blijft de kwestie van het bewustzijn en van het 'ik' eveneens een mysterie.

Ten slotte de 'vrije wil'. Wat dit precies betekent en hoe we die vrije wil moeten opvatten is een complex verhaal.

> 'Zeker, onze besluiten zijn voorbepaald. Het is deze voorbepaaldheid – van aangeboren eigenschappen, automatismen en reflexen, vroege en latere ervaringen, geleerde lessen en de invloed van onze omgeving – die een mens mede maken tot een uniek individu. Er is geen mens in wie dergelijke zaken geen rol spelen. De mens is een voorbepaald, intentioneel wezen.
> Dat een deel van onze huidige besluiten al eerder is gemaakt – bewust en onbewust – moeten we dan ook verdisconteren in ons begrip van vrijheid. Vrijheid van beslissen en handelen kunnen we beter niet momentaan opvatten, maar in historische, biografische zin. Een reeds eerder genoten vrijheid kan een rol spelen in schijnbaar vastliggende besluiten van later.
> Iets dergelijks zien we bijvoorbeeld bij autorijden. Een ervaren automobilist rijdt veelal op de automatische piloot; zijn rijgedrag is goeddeels voorbepaald. En zelfs in onverwachte situaties, wanneer onmiddellijk ingegrepen moet worden, spelen onbewuste automatismen een belangrijke rol. Maar tegelijkertijd heeft de bestuurder de vrijheid om "het hoofd koel te houden" en rationeel te handelen, bijvoorbeeld volgens de tips en de ervaringen van een ooit gevolgde slipcursus.
> Destijds, toen hij nog maar net begonnen was met rijlessen ging het er heel anders aan toe. Toen moest hij voortdurend alert zijn. Hij moest bewust leren om handelingen te verrichten. Als beginner had hij gelukkig nog de vrijheid om hierbij op zijn eigen wijze fouten te maken. Maar aan de hand van voortschrijdend inzicht in het verkeer, de rationaliteit van verkeersregels en verkeersborden en de voortdurende correctie van de rijlesleraar hebben zich op den duur de noodzakelijke automatismen gevormd. Het gevolg is dat de momentane vrijheid inderdaad ingeperkt is tot een kleine rationele manoeuvreerruimte binnen interne of externe beperkingen.'
>
> *Niemand is zijn Brein – n.a.v. van 'Wij zijn ons Brein' van Dick Swaab* (2016)[90]

Op grond van het bovenstaande meen ik dat ikzelf ‘gewoon’ een bewuste ik-zegger ben met – inderdaad – een ‘vrije wil’. Daarbij ben ik me bewust van het feit dat deze vrijheid beperkt is.

22. Hebben en zijn

‘Op school stonden ze op het bord geschreven,
Het werkwoord hebben en het werkwoord zijn;
Hiermee was tijd, was eeuwigheid gegeven,
De ene werkelijkheid, de andere schijn.

Hebben is niets. Is oorlog. Is niet leven.
Is van de wereld en haar goden zijn.
Zijn is, boven die dingen uitgeheven,
Vervuld worden van een goddelijke pijn.

Hebben is hard. Is lichaam. Is twee borsten.
Is naar de aarde hongeren en dorsten.
Is enkel zinnen, enkel botte plicht.

Zijn is de ziel, is luisteren, is wijken,
Is kind worden en naar de sterren kijken,
En daarheen langzaam worden opgelicht.’

Ed. Hoornik (1963), *Hebben en Zijn*

Mijn ‘ik’ vormt het middelpunt van mijn bewustzijn. Zo’n bewustzijnskern beantwoordt niet alleen aan een eeuwenlange wijsgerige traditie, maar ook aan mijn alledaagse ervaring. Voor mij is mijn bewuste ‘ik’ *levendig evident*. Ik durf zelfs te beweren dat ‘ik’ zeggen een vorm is van ‘zijn’. Ook wie ik ben is rechtstreeks te herleiden tot de meest oorspronkelijke gewaarwording, namelijk: ‘ik ben’. 'Hebben' daarentegen heeft betrekking op een *object*. Of op een *adject*, zoals mijn naam of mijn reputatie. Die toevoeging is niet rechtstreeks herleidbaar tot ‘ik ben’. In het ‘zijn’ vindt het hooguit zijn aanhechting. Dit geldt ook voor mijn bezit, mijn geliefden en mijn uitspraken. Eerst is er ‘ik ben’ en dan pas ‘ik heb’. *Zijn* is oorspronkelijker dan *hebben*.

Ergens op de scheidslijn tussen *zijn* en *hebben* beweegt zich mijn lichamelijkheid. Hier op deze scheidslijn wortelt de wijze waarop ik mijn lichamelijkheid ervaar. Ik ben het die mijn bestaan ervaar in de vorm van fysieke ervaringen. Ik ben me bewust van mijn eigen lichaam en mijn omgeving.
De twee vragen die we hierbij kunnen stellen zijn: 'In hoeverre *ben* ik mijn lichaam?' en 'In hoeverre *heb* ik een lichaam?' Voor beide valt wat te zeggen. Zonder lichaam ben ik niets. Ik voel me onverbrekelijk verbonden met mijn lijf. Ik vereenzelvig mij er ook mee.

> ‘Mijn lichaam groeit met me mee en mijn geschiedenis heeft er zijn sporen in achter gelaten. Mijn lichaam weerspiegelt mijn persoon. In het bijzonder is dat zichtbaar in mijn gelaat. Mijn gelaatsuitdrukkingen tonen iets van mijn innerlijk, in mijn ogen valt mijn innerlijk te ontwaren.
> […]

> Uit het feit dat ik de voorgaande zinnen spreek over “mijn” lichaam is duidelijk dat er tevens een onderscheid is tussen “ik” en mijn lichaam. Mijn lichaam is tevens een soort object. Wanneer ik in de spiegel kijk, zie ik dat ik blauwe ogen heb, en een kalend hoofd. Ik moet mijn lichaam goed onderhouden om te voorkomen dat ik last krijg van fysieke kwaaltjes. Genoemd onderscheid is niet strikt. Het is subtiel en rekbaar. Een “ik” zonder lichaam is niks en een lichaam zonder “ik” is tot desintegratie gedoemd.’

Aldus kunnen we twee dimensies onderscheiden in het menselijk bestaan: de dimensie van het *hebben* en die van het *zijn*. Voor de eerstgenoemde dimensie gebruiken we enkele karakteristieke werkwoorden. *Hebben* impliceert namelijk …

> ‘… objectiveren, aanwijzen, grijpen, benoemen, expliciteren, specificeren, kwantificeren, aanpassen, verbeteren, beschikbaar stellen, veilig stellen, opslaan, beheren, kortom alles wat te maken heeft met bestelbaarheid. Het betreft een soort ordening van de wereld in tijd en ruimte. Een ordening die ik zichtbaar en beschikbaar kan maken, die ik kan objectiveren, abstraheren, systematiseren, en waar ik eindeloos over kan filosoferen. Ze zijn vatbaar voor een “analyse van het *hebben*”.
>
> Met de dimensie van het *zijn* ligt dit veel ingewikkelder. De werkwoorden die we hieraan kunnen koppelen, maken de zaak er niet veel duidelijker op: bestaan, leven, ervaren, existeren. Het gaat hier niet om grijpbare voorwerpen of objecten. Het is eerder een integraal “gebeuren” dat aan iedere vorm van grijpen en begrijpen ontsnapt. Het *zijn* onttrekt zich aan elke systematische vorm van ordening en onderscheid. […]
> Het *hebben* bevindt zich altijd buiten de actualiteit van hier en nu. Het *hebben* onttrekt zich als het ware aan de levende, dynamische kern van ons bestaan.’

Zoals reeds vermeld is in de moderne tijd de vraag naar het *zijn* overvleugeld door de vraag naar het *hebben*. Het technische denken verleent prioriteit aan bestelbaarheid ten koste van het gebeuren. De wetenschap stelt objectieve reflectie boven subjectief ervaren.
Zijn en *hebben* staan op gespannen voet met elkaar. Het *zijn* onttrekt zich aan onze greep, we krijgen er geen vat op. Bijgevolg schieten onze woorden en begrippen tekort.

> ‘Binnen de dimensie van het *zijn* is het bijvoorbeeld onduidelijk wat we onder “waarheid” verstaan. Waarheid is in deze dimensie geen abstracte theorie of een achterliggend idee. Het ziet er voor ieder van ons verschillend uit. Menselijke waarheid is hier veeleer een *gebeuren*. En dat *waarheidsgebeuren* komt aan het licht telkens wanneer een mens helder in het hier en nu aanwezig is, wanneer een mens *er is*.
> Waarheid is dus niet zozeer dingen helderder doordenken of begrijpen, maar “in de zon staan”. Met als – bijkomstig – resultaat dat je een en ander in een helderder schijnsel ziet. Een waarheidsgebeuren stroomt, het is een komen en gaan. Maar waar het vandaan is gekomen ontsnapt aan onze blik. De bron van de stroom ligt buiten ons bereik.’

Het voortgaande proces van bestelbaarheid is te beschouwen als een poging om de wereld zoveel mogelijk te benaderen vanuit de dimensie van het *hebben*.

> ‘Alleen al het feit dat het zo moeilijk is om de wereld van het *zijn* nader te expliciteren doet vermoeden dat een deel van onze werkelijkheid niet bestelbaar is. Dit is een bron van controverses in de geesteswetenschappen. Ook in het onderwijs worstelen we hiermee, bijvoorbeeld in de toegepaste vormen van beoordeling en kwalificatie. In de voortgaande pogingen om beoordeling en kwalificatie bestelbaar te maken, speelt de dimensie van het *hebben* een steeds grotere rol. De moderne leerling heeft “kennis” en “competenties”, ze zijn gemeten en goed bevonden en nu bewaart hij ze in zijn portfolio.’

23. Leren als Gebeuren

In *Het Grote Gebeuren* maakt Cornelis Verhoeven onderscheid tussen 'maken' en 'lukken'. Hij refereert hierbij aan het werk van de kunstenaar.
De kunstschilder vervaardigt een schilderij. Zodra het werk gereed is, heeft de kunstenaar geen vat meer op zijn creatie. Vanaf dat moment krijgt het schilderij zijn eigen levensloop. Of het kunstwerk *gelukt* is, ligt dan ook niet meer binnen de invloedsfeer van de kunstenaar.

> 'De kunstenaar verbaast zich over zijn eigen werk en hij verbaast zich meer naar gelang het meer gelukt en van hem weggelopen is. Hij vraagt zich af hoe hij dit ooit heeft kunnen maken. […] Een criterium bij kunstwerken is dat het werk niet gemaakt is, maar uit de hemel gevallen. In de mate waarin het kunstwerk meer losgekomen is van de maker en tot een eigen zelfstandigheid geworden is, heeft het meer waarde en is het meer gelukt. Maken is losmaken, ruimte scheppen voor het gebeuren.'

Verhoeven voegt hieraan toe:

> 'Het eigengerechtigde maken levert zonder de genade van het lukken, dus ook zonder het risico van de passiviteit, alleen maar kitsch op.'

Cornelis Verhoeven (1966), *Het Grote Gebeuren*

Wat voor de schepping van een kunstwerk geldt, geldt in zekere zin ook voor onderwijs. Het vormgeven van een leerproces, het verzorgen van lessen, het begeleiden van een student – dit en nog veel meer behoort tot de taak van de docent. Maar het 'lukken' van een leerproces en het 'lukken' van/door (?) een student valt buiten zijn bereik. Ten diepste geldt voor onderwijs hetzelfde als voor het scheppen van kunst: het maken is uiteindelijk losmaken en ruimte scheppen voor het gebeuren.
Uit dit gebeuren – uit deze kluwen van onder meer emoties, motivatie, betrokkenheid, mensen, factoren, voorgeschiedenis en perspectief – *kan* het lukken voortkomen. In Bijbelse termen kunnen we hierbij speken van 'genade'.

De belangrijkste werkzame factoren van onderwijs maken met elkaar het sociale karakter uit van leren. Dit betreft dus bovenal *mensen*. Het menselijke leren geschiedt *nooit op autonome wijze maar altijd in wisselwerking met anderen*. Leren is gefundeerd in *emotionele verbondenheid*.
Nader beschouwd blijkt dat de impuls om te leren vrijwel altijd door 'de ander' wordt opgeroepen, en zelden door 'het andere'. Hoe spannend video en computergames ook zijn, hoe fascinerend de natuur en het heelal, en hoe ontroerd we ook kunnen worden door muziek of verliefdheid – het is uiteindelijk *de mogelijkheid om deze emotie te delen* die tot leren aanzet. De mogelijkheid tot emotionele communicatie is een onmisbare voorwaarde tot leren. En emotionele communicatie heeft veel meer te maken met *waarde, zin, betekenis en zorg* dan met *feitelijkheid* en *informatieverwerking*.

Voor alles betekent leren: 'zich verbinden met'. Voor iemand die zich niet kan verbinden, – met de ander, met de wereld, met zin en waarde; kortom, met het leven als een menselijk gebeuren – is leren vrijwel onmogelijk.

> ‘Elke leerkracht weet hoe ongrijpbaar het fenomeen “leren” is. Het resultaat van leren is een onvoorspelbare assimilatie van persoonlijke ingrediënten en aangeboden prikkels. Uit de creatieve smeltkroes die we “leerling” noemen, komt een “resultaat” tevoorschijn in een onherleidbare, geheel “eigen”, levende vorm. Voor de opvoeder en de leerkracht rest verbazing hoe de aangeboden prikkels getransformeerd zijn tot iets wat nooit eerder is vertoond. In ieder individueel mens openbaart zich een uniek leerproces. Elk leren op zich getuigt van de *uiteindelijke destructie van alle leertheorieën*.
>
> “Het bestaan is een verward kluwen, waaruit men heldere, rechte draden kan spinnen. Maar hoe men ook spint, er blijft een rest bestaan die het meest eigenlijke en substantiële in zich bevat. Tot hier kan men zijn bestaan kunstmatig verhelderen …”[92]
> Wat Cornelis Verhoeven hier over het bestaan zegt, geldt evenzeer voor leren. Wat we aan de oppervlakte parmantig spinnen tot containerbegrippen als motivatie, intelligentie of leerstijl, blijkt in de kluwen een veelvoud, complexiteit en verwevenheid van factoren te zijn die in een onzichtbaar samenspel hun eigen ongrijpbare spel spelen.’
>
> *Heilzame passiviteit in het onderwijs*, Kerstpreek 2014

Een essentiële vraag bij onderwijs is: is hierbij sprake van daadwerkelijk ‘handelen’? Alleen wanneer leren overwegend handelen is – eigenmachtig, doelbewust en doelgericht – dan is het legitiem om te spreken in termen van ‘planmatig’ en ‘opbrengst’. Een *body builder* die dag in dag uit zijn lichaam met gewichten traint en zijn voedingssupplementen slikt, is gerechtigd om in deze termen te denken. Maar geldt dat ook voor de leerling die moet oefenen voor een rekentoets?

Nader beschouwd blijkt een deel van het leren helemaal geen handelen te zijn. Dit leren – waartoe de meest intieme, kwetsbare, fijnzinnige, maar ook de meest onstuimige, geestrijke en creatieve aspecten behoren – voltrekken we niet zelf. *Het voltrekt zichzelf*. Het is geen handelen, het is gebeuren – het is een *mensengebeuren*. *Het overkomt ons.*

Hoe dit leren plaatsvindt, is niet te achterhalen of beredeneren; we moeten volstaan met de constatering dat het op een of andere manier gebeurt. Als leerkracht staan we erbij. En we moeten onze hoop vestigen op het gebeuren dat zich achter onze rug om afspeelt, ergens in de kluwen van het leerproces. Onderwijs dat hierbij past, heeft naast handelend activisme ook een *essentieel passief karakter*. Ons activisme zal zich veelal moeten beperken tot het effenen van het pad voor het gebeuren.

Wanneer leren deels een gebeuren is, dan kan ook bij de leerkracht geen sprake zijn van eigenmachtig handelen. Zelfs bij het aanleren van concrete handelingen of specifieke kennis wordt het eigenlijke werk van het leren niet door de docent uitgevoerd, maar door de leerling. De leerkracht mag dan het kunstje voordoen, de leerling zal dit kunstje uiteindelijk zelf moeten opvoeren.

In het gebeuren ervaart de leerkracht onmacht. Onmacht impliceert risicovolle passiviteit. Het betekent dat je het uiteindelijke resultaat moet overlaten aan het gebeuren. Het kan lukken of mislukken. Deze onmacht verduren, dat is de kunst. Hier gaat het om het *verduurzamen van terughoudendheid*. Dat heeft niets te maken met trots, lef en vertrouwen, maar juist met hoop en genade.

24. Pedagogie

- *Pedagogie* als ervarings-wetenschap is geworteld in een humanistisch *mensbeeld*.
- *Didactiek* dient als intermediair tussen studentbehoeften en maatschappelijke eisen (burgerschap/werk).
- Vergeleken bij mensbeeld, pedagogie en didactiek zijn *(leer)middelen* het meest tijdgebonden en vluchtig.

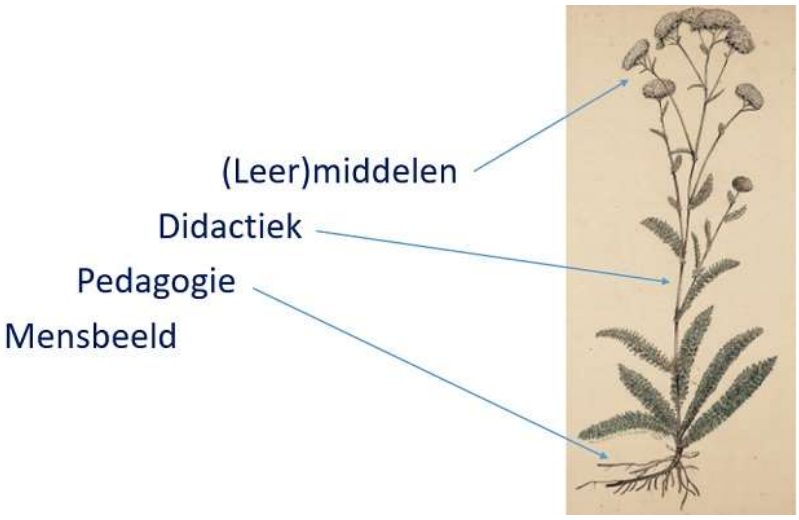

Bovenstaande opsomming is afkomstig uit *Matig Onderwijs Graag!* Dit document diende als achtergrondinformatie bij een van mijn voordrachten.

Toelichting op de titel:

> 'Van de Franse filosoof Henri Bergson is de uitspraak dat onderwijs een combinatie is van "dressuur en mystiek".[93] Onderwijs is een activiteit die van de leerkracht ook een gepaste passiviteit en terughoudendheid vergt. Onderwijs dienst matig te zijn in de geest van "maat houden". Globaal wil dit zeggen dat er grenzen bestaan aan de mogelijkheden tot "dressuur" en dat er voldoende ruimte moet zijn voor "mystiek".
>
> *Matig Onderwijs Graag!*, Nestorix-bijeenkomst op 24 januari 2019[94]

De afgebeelde plant symboliseert de verhouding tussen het viertal – mensbeeld, pedagogie, didactiek en middelen.
De *bloesems* vormen het meest beweeglijke en vluchtige deel van de plant. Zijn staan symbool voor de *middelen*. De versnellende technologische innovatie zorgt voor een steeds kortere houdbaarheid van de middelen. Hoe fraai die bloesems ook zijn, ze vallen steeds sneller af.
De *wortel* is het meest onbeweeglijke, maar tevens verborgen en onooglijke deel van de plant. Dit is de *pedagogie*. De pedagogie is geworteld in ons humanistische *mensbeeld* en onbewust gegrond in de menselijke *natuur*. Dankzij de wortel krijgt de plant water en voedsel. Bovendien garandeert de wortel dat de plant stormen kan doorstaan.
Het verbindende element tussen wortel en bloesems wordt gevormd door de *stengel*. Dit staat symbool voor de bemiddelende rol van de *didactiek*. Didactisch handelen speelt zich af binnen de mogelijkheden van de middelen en de beperkingen van mensbeeld en natuur.

In grote lijnen weerspiegelt een *mensbeeld* de wijze waarop we denken over de mens, zijn mogelijkheden en beperkingen. In de praktijk blijkt zo'n mensbeeld niet alleen *feitelijk* te zijn, maar tevens *normatief*. Dat zien we bijvoorbeeld aan middeleeuws-christelijke mensbeeld. Dit was gebaseerd op de *Heilige Schrift*, waarin het verleden en de toekomst van de mens waren vastgelegd in de verhouding tot God. De mens is hierin zondig en tot kwaad geneigd. De zondebok (-geit) is de vrouw. Zij is bij uitstek de symbolisering van het zondige, de verdorvenheid en de onkunde.

Het goede, rechtvaardige en ware zijn het domein van God. Uit eigen kracht kan de mens niet tot dit domein opstijgen. De clerus speelt hierin een bemiddelende rol. Deze rol is zowel ethisch als pedagogisch. Vandaar het maatschappelijke belang van kerken en kloosterscholen. In dit mensbeeld zijn waarheid en waarde verstrengeld.

> 'Vanaf de zeventiende eeuw is in Europa een 'humanistische' cultuur ontstaan op basis van op schrift vastgelegde denkbeelden. Hierin is een strikte scheiding aangebracht tussen subject en object en tussen waarde en waarheid. Onder het lezende publiek werden vrijheid van denken, eigen verantwoordelijkheid en het zelfstandig gebruik van de eigen rationele vermogens gepropageerd.
> Alfabetisering ging hand in hand met zelfstandig denken, een rationele inrichting van het individuele en sociale leven en de instrumentele toepassing van techniek. Sindsdien hebben wetenschap en technologie een hoge vlucht genomen.'
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

Van vroegs af aan heeft het humanisme een emancipatoir karakter gehad. Het gezag van de Heilige Schrift en de klassieken diende te wijken voor *een streven naar zelfstandig denken, keuzevrijheid en eigen verantwoordelijkheid*. In het huidige humanistische mensbeeld speelt godsdienst geen rol van betekenis meer.
Vergeleken bij het christelijke mensbeeld is het moderne mensbeeld minder normatief. Toch spelen normen en waarden nog steeds een rol. In de huidige tijd hebben sociaaleconomische en politieke motieven deze rol overgenomen. Socialisme, liberalisme en consumentisme zijn typisch normatieve maatschappelijke stromingen die hun normatieve sporen hebben achtergelaten in het moderne, humanistische mensbeeld.

Al met al kunnen we stellen dat het mensbeeld tot op heden als *feitelijke grondslag* voor het maatschappelijk gebeuren een structureel karakter heeft. De houdbaarheid van een mensbeeld ligt in de ordegrootte van eeuwen. Als *normatieve grondslag* heeft het een meer conjunctureel karakter.

Pedagogie is bovenal een ervaringswetenschap die geworteld is in het mensbeeld. Neem de pedagogische inzichten van Jean-Jacques Rousseau. Hierin klinkt zijn eigen levenservaring door. Daarnaast weerspiegelen ze de tijd waarin hij leefde – het tijdperk van de Verlichting.[95] Ten slotte getuigen ze van een humanistisch mensbeeld.
Deze drievoudige grondslag voor pedagogie – eigen levenservaring, eigentijdsheid en humanistisch wereldbeeld – geldt ook voor latere pedagogen, zoals Johann Heinrich Pestalozzi, Friedrich Fröbel, Johann Friedrich Herbart, John Dewey, Maria Montessori en Anna Freud.
Al met al heeft pedagogie een kortere houdbaarheid dan een mensbeeld.

Didactiek als onderwijsmethodiek is altijd nauw verweven geweest met pedagogie. Bovengenoemde pedagogen waren allemaal ook didactici. In de loop van de 20e eeuw heeft didactiek zich evenwel gaandeweg verzelfstandigd. De komst van onderwijskunde als *wetenschappelijk discipline* heeft deze verzelfstandiging sterk bevorderd. Tevens heeft onderwijskunde het belang van de pedagogie verminderd. Binnen het onderwijskundige onderzoekgebied is niet langer plaats voor ervaringswetenschap. In het onderwijs is pedagogie zo langzamerhand een stiefkindje geworden.

Zoals eerder vermeld, wordt de menselijke 'macro-ervaring' in handen van de wetenschap opgesplitst in kleinere, specifieke 'micro-ervaringen', die op hun beurt gedetermineerd worden tot een verzameling werkzame factoren. Het onderzoek van deze factoren wordt vervolgens vormgegeven in talloze *specifieke didactische interventies*. *Whole person* of *whole lifetime* benaderingen in het onderwijskundig onderzoek zijn daarentegen uiterst zeldzaam. Deze onderzoeken zijn bijzonder gecompliceerd en weerbarstig. Tot op heden hebben ze nauwelijks geleid tot betrouwbare en relevante onderzoeksresultaten.[96]

Het onderwijskundige onderzoek middels kleine didactische interventies resulteert in een beperkte waarde van haar deelresultaten. Sinds de ontkoppeling van pedagogie en didactiek wordt het risico groter dat didactiek in de onderwijspraktijk ontaardt in een versplinterde en onsamenhangende verzameling van deeltheorieën en *tips & tricks*. Met diezelfde ontkoppeling zien we dat het belang van levenservaring, eigentijdsheid en humanistisch wereldbeeld is verminderd ten gunste van wetenschappelijke objectiviteit. De werkelijke waarde van deze objectiviteit binnen de geesteswetenschappen blijft een heikele kwestie en een punt van terugkerende discussie.[97]

Ten slotte de *middelen*. Zoals meermaals benadrukt, wordt de huidige tijd gekenmerkt door een hoge snelheid van technologische ontwikkelingen, met name op het gebied van de informatietechnologie. Voor het onderwijs gaat het hierbij om de *toenemende vluchtigheid* en de steeds *geringere duurzaamheid* van 'educatieve technologie'. In dit flitsende technologiegeweld vergeten we gemakkelijk dat menselijke ontwikkelingsfasen – in fysiek en mentaal opzicht – genetisch verankerd zijn en daarom uitermate duurzaam. Datzelfde geldt voor het menselijk leervermogen.

Maar ook deze duurzaamheid van de menselijke natuur lijkt door de technologische ontwikkelingen te worden achterhaald. Al geruime tijd worden scenario's geschetst betreffende de toekomst van de menselijke natuur. Zo worden in het *trans-humanistische scenario* voor de mens nieuwe levensvormen geschetst op basis van onomkeerbare ingrepen in het 'biologische bouwplan'. Vroeg of laat zal dit *voorbij de mens* leiden, aldus trans-humanisten. Naar verluidt zou onze humanistische cultuur op zijn laatste benen lopen.

> 'Volgens sommigen leven we momenteel al in een "post-humanistische" cultuur. […]
> Het humanisme was een uiterst vruchtbare culturele ontwikkeling die ons de aperte voordelen van moderne wetenschap en technologie heeft opgeleverd. Maar nu onze eigen technologie onszelf dreigt te overvleugelen in intelligentie en efficiency, moeten we deze humanistische tweedelingen maar gauw loslaten. […]
> De mens is niet langer een vanzelfsprekend, autonoom, authentiek handelend subject. In de toekomst gaan de intelligente objecten ook handelen en beslissen.'
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

Staat het humanistische mensbeeld te wankelen? Valt de grond onder ons huidige onderwijs weg? Wat betekent dit voor een pedagogie van de toekomst? Er zijn grofweg drie mogelijkheden. Het meest waarschijnlijk acht ik een stille dood van de pedagogie in het onderwijs. Zodra 'de plant' ontworteld is, zal het meest vluchtige proces de ontwikkelingen in het onderwijs gaan domineren, en dat is de grillige technologische innovatie. We zullen alles op alles moeten zetten om deze versnellende innovatie bij te houden.

Dan is er de mogelijkheid van een *trans- of post-humane pedagogie*. Ook hierbij zal de technologische innovatie in toenemende mate afbreuk doen aan de duurzaamheid. Bovendien zullen we ons daarbij fundamenteel anders moeten oriënteren. De humanistische pedagogie is een *ervaringswetenschap, gebaseerd op het verleden*. Voor een trans- of post-humane pedagogie hebben we niet of nauwelijks ervaring voor handen; deze zal telkens opnieuw ingeschat moeten worden en beproefd. Dit zal een heel ongewis proces zijn van voortdurende exploratie. Kortom, hiervan verwacht ik voor de toekomst van het onderwijs een afnemende rol van betekenis.

Ten slotte is er de mogelijkheid van een duidelijke stellingname ten gunste van het zogenaamde *bio-conservatisme*. Bio-conservatisme is een humanistisch opvatting, volgens welke

> ‘… we, behoudens therapeutische interventies, moeten afzien van het doelbewust veranderen van de menselijke natuur. De menselijke “natuur” wordt in deze visie opgevat als begrensd. Overschrijden we de grens dan zetten we onze fundamentele waarden op het spel. Dit betreft zowel louter individuele waarden, als sociale waarden.
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

In de bio-conservatieve optiek zal het mensbeeld niet fundamenteel veranderen en kan pedagogie nog een rol van betekenis blijven spelen.

25. Ethiek

Vanaf hun opkomst in de zeventiende eeuw tot op heden hebben *humanistische waarden* in de westerse wereld gefungeerd als ijkpunten en richtingswijzers in de *emotionele, morele en sociale betrokkenheid op de samenleving*. Hierbij gaat het vooral om vrijheid van denken, eigen verantwoordelijkheid en eigen initiatief. Het gaat dus om de mens als autonoom en authentiek handelend subject. Daarnaast gelden enkele christelijke waarden, zoals naastenliefde, goede werken en schuldbesef. Al deze waarden en de bijgaande moraal hebben de mens behoed ‘voor de wanhoop en de sprong in het niets’, aldus Nietzsche.

In opvoeding en onderwijs pogen we de jeugdige mens deze waarden bij te brengen. In de humanistische visie op de mens gaan we uit van een onveranderlijke menselijke natuur op basis van genetische factoren.
Maar onder invloed van de moderne technologie staat de humanistische visie op de mens ter discussie. De biotechnologie maakt het mogelijk om steeds dieper in te grijpen in de menselijke natuur. Volgens Donna Haraway heeft *homo faber* van meet af aan met zijn techniek de menselijke natuur uitgebreid met werktuigen en machines.

> ‘We zijn allemaal hersenschimmen, theoretisch en praktisch opererende hybriden van machine en organisme. Anders gezegd, we zijn *cyborgs*. In de postmoderne tijd verlenen deze hybriden ons nu al een collectief en persoonlijk zelf. […]
> In onze verbeelding, maar ook in de dagelijkse praktijk, acteren machines als protheses, als intieme onderdelen van ons, behorend tot ons lichaamseigen “zelf”. […]
> De *cyborg* kun je in essentie in onderdelen uit elkaar halen en vervolgens weer in elkaar zetten. Aangezien ze deels organisch zijn en deels technologisch, hebben *cyborgs* feitelijk niets meer te maken met een oorspronkelijke natuur. In die zin zijn het grensoverschrijdende wezens.’
>
> Donna Haraway (1985), *Cyborg Manifesto*

Wat betekent dit voor het oorspronkelijke humanistische project van het ‘ontwilderen’ of ‘temmen’ van de mens? Zal dit project in de toekomst vervangen worden door een programma om de mens te verbeteren? Gaan we in de toekomst mensen ‘telen’?[98] Gaan we definitief de grenzen van de ‘menselijke natuur’ verleggen. En komen daarmee de maatschappelijke waarden ter discussie te staan die we momenteel als fundamenteel menselijk beschouwen? Worden toekomstige beslissingen door machines genomen; worden we opgenomen in een wereldwijd gekoppeld bewustzijn? Worden de toekomstige *cyborgs* door machines ontwikkeld en niet door mensen? En kunnen we dan nog wel spreken van identiteit, autonomie, vrijheid en verantwoordelijkheid? Of heeft het humanisme als menswaardigheid inclusief het bijgaande waardensysteem dan afgedaan?

> ‘Het beroep op menselijke waardigheid dat vaak gedaan wordt door bio-conservatieven, wordt door transhumanisten juist radicaal omgedraaid: onze waardigheid schuilt er voor hen in dat we op een verantwoorde manier iets beters van onszelf kunnen maken.’

Deze nieuwe menselijke waardigheid heeft evenwel vergaande consequenties.

> ‘Zo impliceert het simpele feit dat er door menselijk ingrijpen tevens verbeteringen kunnen worden aangebracht aan de menselijke natuur, een onderscheid tussen een verbeteraar en een verbeterde – tussen een teler en een geteelde; een programmeur en een geprogrammeerde.’
>
> *Beroepsonderwijs als Bemiddelaar tussen Mens en Techniek – Deel 1*, Kerstpreek 2020

En ook hier weer die vraag uit de vorige aantekening. Staat het humanistische mensbeeld te wankelen? Valt de grond onder ons huidige onderwijs weg? Wat betekent dit voor de toekomstige onderwijsethiek?

Komen we ooit als opleidingsinstituut voor de keuze te staan om onze studenten op te leiden tot levensverbeteraars, -telers en -programmeurs in diverse disciplines? Moeten we hen leren om niet alleen huizen en auto’s, dieren en planten te optimaliseren, maar ook mensen? Moeten we hen duidelijk maken dat mensen verbeterd kunnen en *moeten* worden en hen daarbij voorhouden wat het ideaal is?

Hoe moeten we onze studenten hierop voorbereiden – niet alleen technisch, maar ook emotioneel, maatschappelijk en ethisch? Moeten we hen opleiden om bij te dragen aan de ombouw van *Moeder Aarde* tot *Spaceship Earth*?[99] En moeten de studenten zich bewust worden van een toekomst als passieve passagiers van *Ruimteschip Aarde* die zich zorgvuldig en strikt aan de instructies van de experts-gezagvoerders moeten houden? Moeten ze aldus leren om hun eigen vrijheid in te perken en zich neer te leggen bij de autonome processen van het technische bestel? Moeten ze zich schikken in processen die uiteindelijk ook hun individuele lot zullen bepalen? En behoren ze dan tot de verbeterende subjecten, tot de objecten die verbeterd moeten worden, of vallen ze zelfs helemaal buiten boord? En wat moet er dan met hen gebeuren? Worden zij menselijk afval dat verwijderd moet worden?

En o ja, da’s waar ook: we moeten onze studenten tegelijkertijd ook nog vormen tot autonome, kritische burgers die vrij zijn om hun eigen leven vorm te geven en die verantwoordelijk zijn voor hun eigen daden en keuzes.
Of juist niet? Dit hangt af van een *bewuste keuze voor een mensbeeld*. Zonder mensbeeld mist ethiek zijn menselijke grondslag en vervallen we tot een onverschillige natuurethiek. En daarmee valt de grondslag weg voor burgerschap.
In het onderwijs komen we vroeg of laat voor de keuze te staan: kiezen we voor een *bio-conservatief humanisme* of voor een *technologisch post-humanisme*? Maken we die keuze niet, dan zal de techniek de keuze forceren.

Terecht zal iemand opmerken dat het wellicht helemaal niet zo’n vaart loopt. De toekomst is koffiedik. We kunnen niet uitsluiten dat er andere, meer *trans-humane* waarden de plaats gaan innemen van de bestaande humanistische waarden.
Dat neemt niet weg dat de toenemende ontwaarding van maatschappelijke waarden en de bijgaande vervreemding hun tol eisen. En dat is waarmee we in ons onderwijs rekening moeten houden. In het beroepsonderwijs zal dit impact hebben, vooral op de burgerschapsvorming.

26. Hoogmoed en deemoed

Ongeveer 10 jaar na de stokkende preek in de Bethlehemkerk woonde ik weer eens een preek bij over Jakob en Ezau. Paul van Dijk was studentenpastor aan de Technische Hogeschool Twente (THT, later Universiteit Twente). Deze scherpzinnige en zeer betrokken man was goed ingewijd in het werk van joodse wijsgeren als Emmanuel Levinas[100] en Martin Buber[101]. Bovendien was hij gepokt en gemazeld in de zogenaamde *kritisch-historische exegese*.[102] Zijn inspirerende preken maakten voor mij veel begrijpelijk van hetgeen tot dan toe ondoorgrondelijk was.

> 'Ezau is de oprechte natuurmens – hij symboliseert de natuurlijke orde. Bij hem zijn de moraal en het recht nog van nature gegeven. Die moraal is als het ware nog vervat in de natuurlijke orde van de wereld. Wat volgens de natuurwet geldt, is uit zichzelf moreel gelegitimeerd. Wat dat betreft biedt het natuurrecht geen ontsnapping – er zijn nu eenmaal winnaars en verliezers. De natuurmens is gelegitimeerd in al zijn handelingen, want hij handelt zoals de natuur hem ingeeft. Dat Ezau oprecht is, is niet meer dan vanzelfsprekend. Hij kan niet anders. Maar tegelijkertijd kan hij zich ook niet aan de natuur ontworstelen.
>
> Maar het tijdperk van het natuurrecht loopt ten einde, het tijdperk van de rede breekt aan. Jakob symboliseert een nieuw type mens. Hij is een cultuurmens. Hij bezit de mentale ruimte om weerstand te bieden tegen de natuur. Daarom is hij ook in staat om de zaak te belazeren, om doelbewust te misleiden […]. Niet voor niets betekent zijn naam in het Hebreeuws "hij die de hiel greep", "hielenlichter", maar ook "bezetter". Als hij al oprecht is, dan is dat geen natuurlijk gegeven. Die oprechtheid verwerft hij pas na een innerlijke worsteling, na een innerlijke (her)vorming. Het gevolg van de worsteling is het zelfinzicht – het besef dat eigenmachtigheid op den duur heilloos is. Zijn oprechtheid is niet langer uitsluitend gebaseerd op eigenmachtigheid, maar ook op ootmoed en terughoudendheid.'
>
> *Het Objectiviteitsideaal in de* Geesteswetenschappen, Kerstpreek 2013

Een antropologische bril maakt de wegen van God minder ondoorgrondelijk. Het Oude Testament kan gelezen worden als *een boek van mensen over mensen*. Het beschrijft de lotgevallen van het volk Israël – een *ontheemd volk* in de Babylonische ballingschap. 'De ballingschap, de verwoesting van Jeruzalem en de ontmanteling van Juda hebben een groot stempel gedrukt op de manier waarop de Judeeërs naar hun eigen geschiedenis keken. Wie zijn we, hoe zien we onszelf, ons verleden en onze toekomst? Wie of wat is Israël nog? De meeste boeken van het Oude Testament vertonen sporen van deze diepe crisis in Juda's geschiedenis.'[103]
Door alle onbegrijpelijke gebeurtenissen, gewelddadigheden, rituelen en profetieën heen wordt in het Oude Testament de worsteling zichtbaar van een volk dat op zoek is naar heilzaam samenleven. We krijgen een inkijkje in de historische ontwikkeling van begrippen als rechtvaardigheid, verdraagzaamheid, reinheid en zingeving.

Net zoals in de mythologie en in antieke wijsheidsliteratuur is ook in het Oude Testament de menselijke hoogmoed (*hybris*) in het geding. Telkens opnieuw moet de mens zich tegenover God 'verootmoedigen' en tot inkeer komen. In essentie gaat het hierbij *niet* om een *onderlinge wedijver*. God staat symbool voor het absolute, het onbereikbare. Daar valt eenvoudigweg niet mee te wedijveren. Maar belangrijker is dat het absolute binnen het menselijke gebeuren ook niet zinvol is. Het absolute nastreven strekt niet tot 'heil'.

> 'Het absolute is veelal richtinggevend in ons handelen en denken. Als we ziek zijn, willen we beter worden, want we hebben een notie van "beter". We vechten voor een betere wereld,

want dankzij de notie “best” weten we dat de huidige wereld niet het beste is. De notie van het absolute maakt dat onze tijdgebonden doorreis in dit leven niet lukraak, richtingloos of zonder zin is, maar dat ze afgezet kan worden tegen een onbereikbaar ideaal. Het ideaal van heelwording.
Bij zo’n onbereikbaar of transcendent ideaal hoort een groot woord, namelijk “heil”. “Heil” is etymologisch rechtstreeks verwant aan het kleine woordje “heel”. De betekenis van “heil” vinden we terug in de geneeskunst. Een medicijn kan werken bij een ziekte, maar het ultieme doel, het ideaal voor veel zieken is “geheeld” te worden, in de zin van het opheffen van de gebrokenheid.

Vanaf de vroegste tijden van haar ontstaan is de menselijke cultuur doortrokken van diverse transcendente escapades op zoek naar een vorm van heil. Grotschilderingen, tempels, kathedralen en spaceshuttles tonen een mens op doorreis – enerzijds op zoek naar zijn wortels, anderzijds verlangend naar de ideale wereld. Angst of diep verlangen, de menselijke zoektocht heeft tastbare sporen achtergelaten in de wereld.
Religieus of seculier, we ervaren allemaal een levenslijn die onder invloed staat van twee krachtige, transcendente polen: een ongerepte oorsprong en een heilzame bestemming. Onder invloed van deze polen wordt ons tijdelijke leven doortrokken met zin en waarde.’

Ethiek in het Beroepsonderwijs, 3e notitie ethiek, 2007[104]

In hoogmoed gaan we voorbij aan het heil. In hoogmoed overspelen we onze hand. Er zijn nu eenmaal zaken die we als mens niet eigenmachtig kunnen bewerkstelligen. Als mens worden we nooit heilig. In het Oude Testament is het heilige voor de mens helemaal niet na te streven. Het stelt zich juist tegenover de mens op, wanneer hij hoogmoedig is. Telkens opnieuw perkt het heilige de ruimte in van de menselijke eigenmachtigheid. Het heilige zet de mens aan tot *deemoed*.

Het woord ‘deemoed’ is in onbruik geraakt. Het stamt uit de oude, kerkelijke gezegden, waaromheen een geur hangt van onderworpenheid aan God als almachtige. Tegelijkertijd staat deemoed ‘tegenover hoogmoed en zelfoverschatting binnen het subject zelf’, aldus Cornelis Verhoeven.

‘Deemoed kan heel goed de aanduiding zijn van het menselijke gevoel van kleinheid, dat ons op alle beslissende momenten van het bestaan overvalt en dat op geen enkele manier het effect van menselijke onderdrukking of onderwerping is. Het is het aangename gevoel dat wij uiteindelijk de belangrijkste dingen niet zelf maken of veroveren, maar dat wij die cadeau krijgen, dat we er in hogere mate de verbaasde en kleine getuigen van zijn dan de trotse bewerkers. Ik meen, dat dit gevoel van zeer elementaire aard kan zijn, dat het niets te maken heeft met willoze onderworpenheid aan hogere machten of aan menselijke willekeur en dat mensen die het helemaal niet kennen of het negeren, iets heel elementairs missen, het gevoel voor een verhevenheid buiten ons die ons klein maakt en die elke behoefte aan macht moeiteloos weerlegt. Maar dat is, juist omdat het over “deemoed” gaat, geen onderwerp voor felle disputen of nadrukkelijke betogen die op een triomfantelijk bevochten gelijk uit zijn. Deemoed is evenmin geïnteresseerd in gelijk als in macht. Dat zijn dan ook niet de zaken waar het uiteindelijk om gaat.’

Cornelis Verhoeven (2002), *Dierbare Woorden*

27. Verlangen en niet-onverschilligheid

‘Ons korte, zich naar de dood spoedende leven zou onvermijdelijk slechts kunnen resulteren in de ondergang en vernietiging van alles wat menselijk is, als wij niet het vermogen bezaten

> deze dodenmars te onderbreken en iets nieuws te beginnen, een vermogen dat ligt opgesloten in het handelen, als om ons er voor altijd aan te herinneren dat mensen, al zijn zij sterfelijk, niet zijn geboren om te sterven maar om een begin te maken.'
>
> Hannah Arendt (1958), *The Human Condition*

Terug naar de Bethlehemkerk, naar dat stokkende woord. Nu, 55 jaar na dato, kan ik niet uitsluiten dat het God was die zich heel even manifesteerde in de leegte van dat collectieve zwijgen.
Al dat gepreek! Zolang mensen praten, houdt God zich stil.

In woorden en gedachten over God, in beelden en Godsvoorstellingen, in theologie en verzuiling – in dat alles is God de grote afwezige. God is nooit te denken of te verwachten. 'Wie meent precies te weten wat God zegt en wil, maakt Hem tot een wezen in de wereld dat tot zijn beschikking staat en hij komt daarmee op de weg van het bijgeloof', aldus Karl Jaspers.[105]
God onttrekt zich aan elke vorm van activisme en eigenmachtigheid – aan alles wat te maken heeft met *hebben*. Van het menselijk *zijn* is God de leegte en de stilte – de grond van het *zijn*.

De woorden die mij ter beschikking staan, schieten schromelijk tekort. In een vroege Kerstpreek heb ik God al eens eerder te berde gebracht.

> 'Er is een uiterste grens aan ons denken. Voorbij de grens mag dan geen denken meer zijn, maar dat wil niet zeggen dat de ruimte hier verstoken is van aanwezigheid. Ook hier zijn verschijnselen, maar deze moeten het stellen zonder identiteit. Zonder denken valt er niets te identificeren. Je kan alleen maar verblijven bij de achterkant van de verschijnselen als je in staat bent om je behoefte aan identiteit op te schorten. Dat gelukt aan mensen die een dergelijk uitstel kunnen verdragen. Jonge kinderen bijvoorbeeld zijn in staat om zich te verwonderen. Wanneer een verschijnsel onze stille verwondering opwekt en we nadien pogen dit verschijnsel onder woorden te brengen, dan bekruipt ons het besef dat we de essentie niet hebben kunnen weergeven.
> Soms ook, in existentiële grenssituaties, in extase, schuld, verlossing, in de angst voor de dood, overvalt ons de werkelijkheid als gebeuren. Dan zijn we niet langer in staat om weerstand te bieden tegen het doorbrekende gebeuren en onze denkconstructies overeind te houden. Onze beschutte denkwereld wordt doorbroken. Zonder denken ervaren we een minimale bestaanszekerheid en tegelijkertijd een maximale openheid naar het leven.
> […]
> God – zo die al bestaat – zullen we hier ergens moeten zoeken, voorbij de geloofszekerheden, in de uitgestelde identiteit. De goddelijke identiteit is een eindeloos uitgestelde identiteit, de oneindig uitgestelde eindterm van het denken – daar waar de aandacht volledig samenvalt met het grote gebeuren, met het zijn – Ik ben die Ik ben – JHWH.'

JHWH – de ondenkbare, de onbenoembare. Hoe kunnen we ooit het onnoembare benoemen?

> Het noemen van de naam God is geen vorm van een platte beschrijving van een stand van zaken. Neem de volgende twee grammaticaal identieke beweringen: 'Christus is uit zijn graf opgestaan' en 'Chris is uit zijn strandstoel opgestaan'.[106] Het is onzinnig om beide beweringen aan eenzelfde onderzoek te onderwerpen met de vraag naar de feitelijke waarheid.
> Voor de eerste bewering is *metaforische taal* nodig waarmee het mysterie ontsloten kan worden. […]
> Het mysterie vraagt om een taal die niet haar object vastgrijpt, maar die volstaat met een omtrekkende beweging rond de ongrijpbare essentie, in de hoop dat daarmee een verborgen

> diepte kan worden ontsluiten. Dit vraagt om een *disclosure-taal*.[107] Hierbij gaat het om voorlopige woorden, voorlopige eindtermen. Deze woorden laten ons eerder in verwondering verstillen dan dat ze tot nadenken stemmen.
>
> *De Grote Onbekende*, Kerstpreek 2010

Ik kan dus slechts *in overdrachtelijke zin* over God praten. Maar alleen in die zeldzame gevallen, wanneer mijn denken tot zwijgen is gekomen en ik louter aanwezig en ontvankelijk ben, mag ik hopen op een glimp van God – of beter gezegd: op een opening naar het ondenkbare, onvermoede, onverwachte. Maar laat ik hier vooral niet teveel op rekenen.
Verwondering lijkt vooral voorbehouden aan kleine kinderen. Hun autobiografie is nog zonder woorden, hen ontbreekt het nog aan een zelfbeeld Als aanstaande pensionado heb ik daarentegen zijn handen vol aan mentale beslommeringen betreffende mezelf en elkaar, verleden en toekomst.

Kortom, God is ondenkbaar en onnoembaar. Maar waarom dan toch voortdurend zijn naam noemen? Waar komt God als *notie* vandaan. Stellig niet van boven, maar vanbinnen. Het is een gemis, een diep en niet te beantwoorden oer-verlangen. Dit verlangen betreft een opening waardoor ik kan ontsnappen aan elke vorm van levensfeitelijkheid. Zonder dit verlangen dreig ik uitgeleverd te worden aan een onontkoombare fataliteit en zinloosheid – aan causaliteit, onverschilligheid of zelfgenoegzaamheid. Het lijkt alsof in de naam God een subtiele aangeboren echo weerklinkt van een *niet-onverschillige*, maar ooit verloren gegane ongebrokenheid. Misschien dat daar dat diepe verlangen naar een open en verwachtingsvolle werkelijkheid vandaan komt. Het is alsof in de naam van God in de vroegste tijd een spoor van niet-onverschilligheid is getrokken in de wereld.

In Kurzweil's standvastige 'ik-versie' wordt de levenswereld gereduceerd tot een onverschillige totaliteit.[108] Deze totaliteit bestaat uit een duizelingwekkende – maar nog steeds *aftelbare* – hoeveelheid 'eentjes en nulletjes'. Het is ook deze geslotenheid die zich dreigt voor te doen in de technologische utopie van 'ecomodernisten'[109] als Ted Nordhaus en Michael Schellenburger, en 'tech-optimisten'[110] als Kurzweil en Bill Krause.
In deze utopie zal het menselijke leefmilieu steeds meer de vorm aannemen van *Spaceship Earth*. Het gros van de hierin aanwezige mensen leeft als passagier is een volkomen technotoop. De passagiers zijn geheel afhankelijk van techniek, de experts en de bijgaande techno-bureaucratie. De leefwereld is van menselijke makelij. Niets wordt aan het toeval overgelaten. De dimensie van het *zijn* – dé bron van natuurlijke weerbarstigheid en risicovol gebeuren – is verdwenen. *Zijn* is zoveel mogelijk geëlimineerd ten gunste van *hebben*.

Al het toekomstige zal dan voorspelbaar zijn. In *Spaceship Earth* worden de menselijke behoeften op bestelling bevredigd – van voedsel tot nachtrust, van inspanning tot ontspanning en van materieel privébezit tot nieuwsgierigheid en inspiratie. Het leven in het ruimteschip is niet langer *existeren*. De essentie van leven die overblijft is materiële en biologische *fataliteit*.[111] Maar dat zal de mens op den duur niet langer raken. Nooit zal er meer sprake zijn van iets volslagen nieuws – van iets onherleidbaars.
Verwondering, openbaring, ontsteltenis en verbijstering doen zich niet langer voor. Vanaf dan is *nataliteit* – het vermogen om de koers fundamenteel te wijzigen en iets geheel nieuws te beginnen – uitgesloten. Hoewel het vermoedelijk een wisse dood betekent, is de enige mogelijkheid om nog te kunnen existeren het verlaten van het ruimteschip – de volkomen technotoop de rug toekeren.

O zeker, naast het verlangen naar een open oneindigheid bestaat er wel degelijk ook een sterke menselijke behoefte aan een gesloten totaliteit – aan overzicht en beheersbaarheid. En deze behoefte kan ontaarden in een *utopisch* verlangen naar een leven dat zichzelf genoeg is. De geschiedenis heeft geleerd dat utopieën waarin het leven zichzelf genoeg is zeer aanlokkelijk kunnen zijn, maar op den duur gemakkelijk kunnen veranderen in een nachtmerrie. De deuren en luiken naar

het onbekende en risicovolle worden versperd. Het uitzicht op een nieuw begin verdwijnt. Zonder een nieuw begin, zonder frisse lucht is geen menselijk leven mogelijk.

Terug naar de realiteit van vandaag, waarin het technische denken in rap tempo de menselijke werkelijkheid verovert. Meer en meer dreigt dit denken en het bijgaande eigenmachtige en opeisende karakter het gebeuren naar de marge van de werkelijkheid te verdringen. En daarmee dreigt de menselijke werkelijkheid beroofd te worden van het loutere *zijn*. Het risico bestaat dat de mens hiermee de kans ontnomen wordt om de wereld als een onverwacht gebeuren te ervaren.

Ik veronderstel dat het diepe verlangen naar het *nieuwe* en het *opene* in ieder mens huist. Ook de moderne mens is ten diepste een *homo religiosus*. In het dagelijks leven zien we dit verlangen terug in de zoektocht naar nieuwe ervaringen en inzichten. Het openbaart zich ook in het verlangen naar contact – naar de ander. Onderling contact biedt bij uitstek de mogelijkheid om soms even de diepte en de zin van het bestaan te ervaren. Onderling contact vergt op sommige momenten openheid en daarmee het risico van het openbreken van het eigen zelfbeeld. Niet zelden een pijnlijk proces met als mogelijk geschenk de bevrijding uit de eigen innerlijke geslotenheid.

Alleen door de ander kunnen we aangeraakt en bewogen worden. Alleen de ander kan onze onverschilligheid en zelfgenoegzaamheid doorbreken. 'Het gezicht, het gelaat, is het feit dat een werkelijkheid tegenover mij staat; tegengesteld aan mij, niet in haar manifestaties, maar in haar [fundamenteel] tegengestelde manier van zijn.'[112]
Wanneer we ons openstellen voor de ander kunnen we een peilloze diepte ervaren die ons telkens weer verrast. Dan doet de ander ons voor even onze eigen peilloosheid beseffen.

Over *God* spreken is over *mensen* spreken. De mens is altijd religieus geweest – verlangend naar de ander en naar het andere. En God staat hiervoor symbool – God als de 'volstrekt Andere'. God huist in de diepe stilte en de onbegrijpelijke leegte van ons bestaan. Het verlangen naar 'de volstrekt Andere' is het verlangen van *homo religiosus*.
Deze God heeft niet veel van doen met godsdienst en kerkelijk leven, hoe waardevol ook voor sommigen. Hij heeft ook niet veel te maken met de waarheid van natuur-, geschied- en godsdienstwetenschap – waardevol voor weer anderen.

> 'Ziehier twee waarheden die elkaar maar moeilijk kunnen verdragen. De historische waarheid van de onweerlegbare levensfeitelijkheid, de niet te ontkennen natuurwetten en hun vermeende causaliteit, en de onontkoombare fataliteit die hieruit voortspruit. En daarnaast de religieuze waarheid van de onweerlegbare zelf-openbaring, de geloofszekerheden uit de Heilige Schrift en het onontkoombare Laatste Oordeel. Dikwijls staan beide waarheden onverzoenbaar en tot op de tanden toe bewapend tegenover elkaar.
> Zou er nog een derde waarheid zijn – een minder stellige, meer verzoenende en verdraagzame waarheid, een waarheid die je nooit en te nimmer in pacht hebt? De waarheid van uitgestelde zekerheden en geliquideerde (lees: vloeibaar gemaakte) feitelijkheden – de waarheid van een weerloos denken?'
>
> *Het Verschijnsel Jezus* (2015)[113]

Die derde 'waarheid' openbaart zich uitsluitend in wisselwerking met de ander en het andere. Van de mens vergt dit terughoudendheid en voorlopigheid. Cornelis Verhoeven spreekt van *weerloos denken*. In dit denken moeten we ons onthouden van het geweld dat we geregeld bedrijven ten opzichte van de ander. We moeten hem niet langer identificeren met het beeld dat we van hem hebben. Anders gezegd: we doen er goed aan dat we de vrijheid en de onherleidbaarheid van de ander erkennen.
In weerloos denken zou kunnen blijken …

‘… dat “werkelijkheid” alleen maar een ander woord kan zijn voor wat onuitputtelijk anders is en telkens weer anders blijkt te zijn ten opzichte van alles wat ik denk en rationeel construeer.
Zijn is de uiteindelijke destructie van het denken; daaraan denk ik als ik nergens aan denk. En ik denk nergens aan, omdat ik verpletterd ben door iets dat ik volstrekt niet kan bedenken en evenmin kan wegdenken. “Ondenkbaar” is de metafysische benaming voor de realiteit. De realiteit is ondenkbaar en is er, omdat zij ondenkbaar is. Als zij denkbaar, voorstelbaar en programmeerbaar zou zijn, zou zij er niet zijn en zich niet zo verpletterend kunnen openbaren. Wat ondenkbaar is, is onvervangbaar zodra het er is.’

Cornelis Verhoeven (1982), *Weerloos Denken*

Elke geboorte, elke nieuwe mens, is een nieuw begin.

‘Een dergelijk begin heeft immers voorheen nog niet bestaan. Een mens wordt geboren, opdat er een geheel nieuw begin zal zijn.’[114]

Naomi

Voor Emmanuel Levinas is God onnoembaar omdat hij ‘het Oneindige’ is – in de zin van allesomvattend en -overstijgend. God gaat alles te boven en aan alles vooraf. Hij gaat vooraf aan het zijn – beter gezegd: van het menselijke *er-zijn*. God bevindt zich ‘aan gene zijde van het zijn’.
En aangezien deze God tevens de ‘Niet-onverschillige’ is, is het menselijk zijn van meet af aan doortrokken van een ‘ethische verontrusting’. Deze ‘ethische verontrusting’ gaat vooraf al onze intenties en waarden en kleurt deze met ‘niet-onverschilligheid’.
De bron van deze verontrusting is ‘de ander’ in wiens gelaat de peilloze diepte ‘aan gene zijde van het zijn’ zichtbaar is. In de blootstelling aan ‘de ander’ kan God ons invallen.

Volgens Levinas gaat het bij de ‘nieuwe mens’ niet per se om een fysieke geboorte, maar veeleer om ‘het trauma van het ontwaken’, namelijk wanneer we met een schok geconfronteerd worden met de peilloze diepte ‘aan gene zijde van het zijn’. Wanneer het besef van deze diepte doorbreekt, is het ‘alsof de idee van het *Oneindige* – het Oneindige in ons – een bewustzijn doet ontwaken dat nog niet genoeg ontwaakt is.’[115]

Op dergelijke wijze en met vergelijkbare woorden hebben diverse denkers getracht het onnoembare te benoemen en het onzichtbare te verbeelden. Ik meen dat in dit onnoembare een uitweg schuilt uit de totaliteit in de richting van het oneindige. Aldus verschaft het onnoembare ‘aan gene zijde van het zijn’ mogelijkheden tot een onherleidbaar en niet-onverschillig nieuw begin.

Een nieuw begin impliceert onherleidbare mogelijkheden en nieuwe zin en betekenis. Hierin schuilt voor mij de beslissende symboliek van ‘de novelle van het Kerstkind’. Al het andere – de latere mythificatie van een man uit Nazareth; de concilies en het vaststellen van de canon van de ‘Heilige Schrift’; de invloed van de theologie en de antieke filosofie; de verschuiving naar het machtscentrum van het Romeinse Rijk; het hieruit voortvloeiende eigenstandige, kerkelijke gebeuren; de reformatie, de godsdienstoorlogen en de vele geloofsrichtingen – al die aangekoekte eigenmachtigheid doet afbreuk aan het wonder dat zich telkens opnieuw in leegte en stilte openbaart.

In de symboliek van het Kerstkind schuilen de *kracht van kwetsbaarheid* en de *macht van de onmacht*. Deze symboliek weerspiegelt de achterkant van het gelijk en de keerzijde van de vanzelfsprekendheid.
Het Kerstkind symboliseert de omgekeerde wereld waarin geweld en eigenmachtigheid niet het laatste woord hebben.

De mogelijkheid tot een nieuw begin – niet hypothetisch, maar alledaags en menselijk – poneert het geheel onverwachte. Daarmee zet het de vergezichten van futuristen en visionairen op losse schroeven. Tevens verschaft de mogelijkheid tot een nieuw begin alle reden voor geloof en vertrouwen in de toekomst. Met een hoopgevend licht markeert het onnoembare een niet-onverschillig spoor in het leven. En wat mij betreft zorgt het voor een lichtvoetige afsluiting van deze kritische aantekeningen. Genoeg gepreekt.

Een zalige en vreedzame Kerst toegewenst!

28. *Abschied ohne Wörter*

Eindnoten

[1] Oorspronkelijk vormde Gods 'roeping' (*vocatio*) de grondslag voor een leven in afzondering, als kluizenaar of kloosterling. Kerkhervormer Maarten Luther was de eerste die 'roeping' verbond aan een werelds 'beroep'. Voor Luther was het Gods opdracht om in de wereld werkzaam te zijn. De roeping van de gelovige lag binnen een vastomlijnd, stand-gebonden arbeidsterrein.
[2] https://www.promath.nl/misverstanden/index.htm
[3] Deze Kerstpreek is niet online gepubliceerd.
[4] Cornelis Verhoeven (1987), *De Letter als Beeld*
[5] Dikwijls gaat het hierbij om goedbedoeld maar oneigenlijk toepassen van een doel-middel schema in menselijke aangelegenheden. Ik kom hier op terug in aantekening 10.
[6] https://promath.nl/Pas-op_ethiek/index.htm
[7] Cornelis Verhoeven (1967), *Tegen het Geweld*, zie ook aantekening 26
[8] Om je als mens te kunnen ontwikkelen in de wereld moet je je zelfbeeld opbouwen. En wanneer je aldus een poos hebt geleefd als mens van de wereld, word je na verloop van tijd gedwongen om dit zelfbeeld geleidelijk aan weer los te laten. Van deze loslating is de dood de bezegeling (of wie weet: de vervulling). De menselijke levensloop, aldus samengevat in jeugd en ouderdom, is door Pierre Teilhard de Chardin gekenschetst als 'vermeerderen aan de wereld en verminderen in God'. Vrij naar: Teilhard de Chardin (1927), *Le Milieu Divin*
[9] Neuropsycholoog Michael Gazzaniga en collega's hebben becijferd dat meer dan 95% van onze gedachten gerelateerd is aan sociale interactie. Onze relatie met anderen – met name ons denken over anderen en onze speculatie over hoe zij over ons denken – is van grote invloed op al ons denken. Michael Gazzaniga (1987), *Social Brain*
[10] *Infans* (Lat) – letterlijk: niet sprekend, sprakeloos
[11] *Liquideren* is hier letterlijk bedoeld: vloeibaar maken.
[12] '… omdat zij de mens vanuit zijn geslotenheid stoot in de openheid, vanuit het belang in de belangeloosheid en hem aldus voor de taak stelt zijn bestaan opnieuw te integreren.' Cornelis Verhoeven (1967), *Inleiding tot de Verwondering*
[13] Leo Lucassen (2016), *Comeniuslezing*. Zie: https://www.republiekallochtonie.nl/blog/achtergronden/over-vluchtelingen-en-draagvlak-lessen-uit-de-europese-geschiedenis
[14] NRC-Handelsblad, 27 okt. 2021, Zie https://www.nrc.nl/nieuws/2021/11/26/zo-ziet-de-vlucht-van-de-afghanen-eruit-a4066930#/handelsblad/2021/11/27/#122
[15] De VN Vluchtelingenorganisatie heeft becijferd dat momenteel ruim 82 miljoen mensen wereldwijd op de vlucht zijn. UNHCR, *Global Trends – Forced Displacement in 2020*,
zie: https://www.unhcr.org/60b638e37/unhcr-global-trends-2020.
[16] Interview Zygmunt Baumann, *Das Magazin*, *Berner Zeitung*, 10 okt 2016
[17] Aan het schoolbestuur is de verantwoordelijkheid opgedragen voor het onderwijs, voor het bewaken van de 'basiskwaliteit' en voor het bevorderen van 'beter onderwijs'. 'De kern […] is dat het bestuur zorgt voor besturing van de onderwijskwaliteit op de scholen en voor een goede organisatie en kwaliteitscultuur.' Als *kernfuncties* van het onderwijs zijn geformuleerd:

- *Kwalificatie* – het onderwijs brengt studenten kennis, houdingen en vaardigheden bij die aansluiten bij de behoeften van de arbeidsmarkt en de samenleving en bij de mogelijkheden en talenten van studenten.
- *Socialisatie* – het onderwijs draagt bij aan de verwerving van de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn om optimaal te kunnen deelnemen en bijdragen aan de samenleving.
- *Allocatie* (waaronder selectie en gelijke kansen) – studenten volgen een onderwijsloopbaan die past bij hun mogelijkheden en talenten én bij de arbeidsbehoeften van de samenleving.

Waar het bestuur verantwoordelijk is voor de kwaliteit, heeft de inspectie een 'stimulerende' rol ten aanzien van het bestuur. Daarnaast heeft de inspectie ten aanzien van het onderwijs een monitorende, onderzoekende en 'waarborgende' taak, en wel op de kwaliteitsgebieden *Onderwijsproces* (OP), *Veiligheid en Schoolklimaat* (VS), *Onderwijsresultaten* (OR), *Borging en Afsluiting* (BA) en *Sturing, Kwaliteitszorg en Ambitie* (SKA). Op basis van standaarden uit een vastgesteld *kwaliteitskader* spreekt de inspectie een *waardeoordeel* uit over het niveau van het onderwijs. Dit waardeoordeel is gebaseerd op de deugdelijkheidseisen zoals vermeld in de *Wet Educatie en Beroepsonderwijs*. Tevens worden de ambities van het bestuur en de opleidingen beoordeeld.
Al met al leveren de oordelen over alle kwaliteitsgebieden gezamenlijk een *eindoordeel* over de onderzochte opleiding. Dit betreft de waarderingen *Goed*, *Voldoende* (basiskwaliteit), *Onvoldoende* en *Zeer zwak*.

Onderwijsinspectie, *Onderzoekskader 2021 voor het Toezicht op het Middelbaar Beroepsonderwijs*, zie https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/onderzoekskaders/documenten/publicaties/2021/07/01/onderzoekskader-2021-middelbaar-beroepsonderwijs.

[18] In een enkel kwaliteitsgebied wordt gebruik gemaakt van kwantitatieve indicatoren. Zo bestaat het kwaliteitsgebied *Onderwijsresultaten* voor het reguliere MBO uit twee standaarden: *Studiesucces* en *Vervolgsucces*. Studiesucces wordt bepaald aan de hand van de indicatoren *Jaarresultaat*, *Diplomaresultaat* en *Startersresultaat*. Diplomaresultaat bijvoorbeeld betreft het aantal gediplomeerde studenten die in een specifiek schooljaar de school verlaten, als percentage van alle schoolverlaters in datzelfde jaar.

[19] Zorgvuldigheid wordt veelal ingegeven door bezorgdheid om 'de mens' of 'de student', door een behoefte aan nauwkeurigheid (En: *anxiety*; Lat: *anxietas*) en het vermijden van risico's. Zorgzaamheid komt voort uit rechtstreeks betrokkenheid bij een specifiek mens, bij een specifieke student (En: *care*; Lat: *caritas*).

[20] https://www.promath.nl/Onderwijs_ICT/Het_laatste_woord-deel_1.pdf

[21] Heidegger, M. (1954) *Die Frage nach der Technik*, https://www.promath.nl/Heidegger/bestand.htm

[22] Hans Jonas (1979), *Das Prinzip Verantwortung*

[23] Zie bijvoorbeeld: Helmuth Dubiel (2006), *Tief im Hirn*

[24] Zie onder meer Helmuth Plessner (1961), *Hoe de Mens Bestaan Kan – Inleiding in de Wijsgerige Antropologie* en Jos de Mul (2014), *Kunstmatig van Nature – Onderweg naar Homo Sapiens 3.0*

[25] Hannah Arendt (1958), *The Human Condition*

[26] Deze uitspraak is aan diverse personen toegeschreven, waaronder de Deense kwantumfysicus Niels Bohr, de schrijver Gerard Reve en de cabaretier Wim Kan.

[27] Zie paragraaf 3.3, 3.4 en 3.5 van Kerstpreek 2020, https://www.promath.nl/Onderwijs_ICT/Het_laatste_woord-deel_1.pdf.

[28] https://www.promath.nl/onmacht/index.htm

[29] https://www.promath.nl/Husserl/terughoudendheid.htm

[30] Nassim Taleb (2008), *The Black Swan – The Impact of the Highly Improbable*.

[31] Leven en denken van de joodse Hannah Arendt zijn sterk beïnvloed door haar ervaringen met het totalitarisme van Nazi-Duitsland en de uitwassen van het communisme ten tijde van de Koude Oorlog. Totalitaire politiek is het resultaat van geperverteerde pogingen om een hooggestemd gemeenschappelijk doel te bereiken. Niet zelden gaat het hierbij om irreële, utopische doelen, zoals een uniforme gemeenschap van rechtgeaarde en gelijkgestemde mensen en met identieke idealen. Hoe meer blijkt dat deze doelen onhaalbaar blijken, des te hardvochtiger de middelen, van disciplinering tot uitsluiting en vernietiging. Arendt is uiteindelijk tot de conclusie gekomen dat de instandhouding van pluriformiteit het hoogste politieke doel moet zijn voor een heilzaam samenleven. De andere politieke doelen dienen louter van zakelijke aard te zijn.

[32] Voor een nadere uitleg over de ongrijpbaarheid van het menselijk gebeuren en over de 'zwarte zwaan' als maatschappelijk verschijnsel, zie: https://www.promath.nl/corona/zwanen.htm.

[33] Hannah Arendt (1958), *The Human Condition*.

[34] Nassim Taleb (2012), *Antifragile – Things that Gain from Disorder*

[35] Voor de gevolgen van eensgezindheid en eendracht, zie ook aantekening 13.

[36] Cornelis Verhoeven (1966), *Het Grote Gebeuren*

[37] Daniel Kahneman (2011), *Thinking, Fast and Slow*

[38] https://promath.nl/tweezelvigheid/index.htm

[39] Cornelis Verhoeven (1987), *De Letter als Beeld*

[40] Michael Mechanic (2021), *Jackpot – How the Super-Rich Really Live*

[41] Dick Swaab (2010), *Wij zijn ons Brein*

[42] https://www.trouw.nl/nieuws/wij-mensen-hebben-geen-vrije-wil~b913af9c/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

[43] Oliver Sacks (1985), *The Man who Mistook his Wife for a Hat*.

[44] Oliver Sacks (1973), *Awakenings*

[45] Zie ook: https://promath.nl/Onderwijs_ICT/innovatie_vluchtigheid/levendige_evidentie.htm

[46] Overwegingen bij een congres over onderwijs en ICT, zie: https://promath.nl/Onderwijs_ICT/innovatie_vluchtigheid/index.htm

[47] https://www.promath.nl/Onderwijs_ICT/Het_monster_Trotteldrom_rev.htm.

[48] Zie paragraaf 1.5.*Niet Gehinderd door Wapenfeiten*, https://promath.nl/Onderwijs_ICT/Het_laatste_woord-deel_1.pdf

[49] Bron: Facebook. https://www.facebook.com/lenwfinance/photos/a.929491510464873/1946826745398006/

[50] *Eudaimonia* (Gr.) is een samenstelling van *eu* (goed) en *daimon* (demon, lagere godheid).

[51] In de Griekse mythologie is Hèdonè de godin van het plezier en genot. *Hèdonè* (Gr.) – genot

[52] https://www.promath.nl/de_grote_onbekende/index.htm
[53] Ludwig Wittgenstein (1953), *Philosophische Untersuchungen*
[54] https://www.promath.nl/onmacht_slagvaardigheid/index.htm
[55] Bestuursakkoord 2018-2022 tussen het Ministerie van OCW en de MBO Raad, https://www.mboraad.nl/publicaties/bestuursakkoord-ocw-mbo-raad-2018-2022-trots-vertrouwen-en-lef
[56] De titel van de *Strategische Koers 2012-2016* van het ROC van Twente.
Zie ook: https://www.youtube.com/watch?v=xCEwnOehGNw
[57] Zie ook: https://promath.nl/actueel/niemands_brein/index.htm
[58] Lat: *subject* is een samenvoeging van *sub* (= onder) en *jacere* (= werpen).
[59] Binnen het *eliminatief materialisme* streeft men onder meer naar een logische objecttaal. Dit geschiedt door het subject uit het begrippenapparaat te elimineren, door het in objectieve entiteiten te vangen.
[60] Martin Heidegger (1938), *Beiträge zur Philosophie*, zie ook: https://www.promath.nl/Heidegger/in-de-wereld-zijn.htm
[61] Günther Anders (1959), *Der Mann auf der Brücke*
[62] Tijdschrift *Streven*, jaargang 62, nr. 6.
Zie https://www.dbnl.org/tekst/_str010199501_01/_str010199501_01_0052.php
[63] De zwakte hiervan is tweeledig. Naast de welluidende naam van de wijsgeren ben ik voor mijn betoog ook afhankelijk van hun ideeën en formuleringen.
[64] Zoals in Descartes' *cogito ergo sum*.
[65] https://www.aob.nl/wp-content/uploads/2018/09/Onderhandelaarsakkoord-cao-mbo-2018-2020.pdf
[66] Noortje Wiezer (2012), *Werkdruk*; https://www.tno.nl/media/1132/werkdruk_tno_rapport_r12_10877.pdf
[67] Deze Kerstpreek is niet online gepubliceerd.
[68] Ray Kurzweil (2005), *The Singularity is Near – When Humans Transcend Biology*
[69] Friedrich Nietzsche (1882), *Die Fröhliche Wissenschaft*
[70] Ian Morris (2014), *War – What is it Good for?*
[71] Idem
[72] Ziehier een belangrijke oorzaak van de eerder genoemde 'mereologische spraakverwarring' (aantekening 11).
[73] Dit gedachtenexperiment is ontleend aan: Alva Noë (2009), *Out of Your Heads – Why You are not Your Brain*.
[74] Zie eveneens aantekening 12.
[75] Zie ook aantekening 4
[76] Gerald Edelman (1992), *Bright Air, Brilliant Fire – On the Matter of the Mind*
[77] John Dewey (1884), *The New Psychology*. Zie https://psychclassics.yorku.ca/Dewey/newpsych.htm
[78] Over *brain state* en *mind state*:

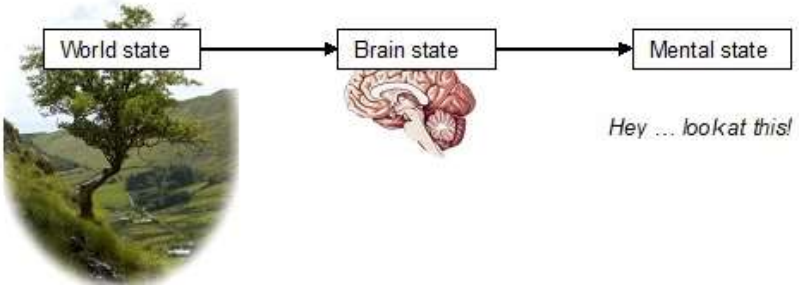

Hierboven is een eenvoudig model weergegeven met betrekking tot menselijke bewustzijn. In de cognitieve neurowetenschap hanteert men het onderscheid tussen de toestand van de waargenomen wereld (*world state*) en iemands mentale toestand (*mental state*). Via de zintuigen wordt het zenuwstelsel geprikkeld, waardoor hogere cognitieve processen op gang komen. Deze processen zijn niets anders dan voortdurend veranderende hersentoestanden (*brain states*) die vervolgens in het bewustzijn geïnterpreteerd en samengesteld worden tot mentale ervaringen. Met andere woorden, met een *world state* als input wordt in ons zenuwstelsel een *brain state* geproduceerd die vervolgens een *mental state* als output heeft. Van een extern object wordt dus als het ware een intern object gecreëerd. Het is hierbij overigens de vraag of we van een *mental state* überhaupt wel kunnen spreken momentopname, aangezien verleden en toekomst hierin een belangrijke rol spelen
[79] Zie aantekening 12.
[80] Johan A. den Boer (2003), *Neurofilosofie – Hersenen, Bewustzijn, Vrije Wil*
[81] Kennisnet (2019), *Onderwijs in een Kunstmatig Intelligente Wereld – Technologiekompas 2019/2020*, https://www.kennisnet.nl/fileadmin/kennisnet/publicatie/Kennisnet-Technologiekompas.pdf

[82] Jean Piaget (1947), *La Psychologie de l'Intelligence*
[83] Nadat Charles Spearman in 1904 het begrip *General Intelligence* had ingevoerd als factor voor het algehele mentale vermogen (ook wel de G-factor), hebben andere gezaghebbende auteurs in de loop der tijd meerdere factoren onderscheiden die van invloed zijn op intelligentie. Bijvoorbeeld taak-specifieke factoren (ook wel R-factoren genoemd) die van belang zijn voor de intelligente uitvoering van een specifiek soort taak. Samen zouden de G- en de R-factoren verantwoordelijk zijn voor hetgeen wij gewoonlijk met intelligentie aanduiden. In deze optiek zijn verschillen in intelligentie toe te schrijven aan de manier waarop deze factoren, zowel binnen één individu als bij verschillende mensen, verdeeld zijn.
Charles Spearman (1904)*, General Intelligence – Objectively Determined and Measured*, in: *American Journal of Psychology*).
Andere auteurs:

- Louis Thurstone ging bijvoorbeeld uit van een intelligentieprofiel met zeven factoren (*Primary Mental Abilities*) – verbaal inzicht, woordenschat, rekenkundig inzicht, visueel-ruimtelijk inzicht, associatief geheugen, waarnemingssnelheid en logisch redeneren. Geen van deze factoren is fundamenteel ten opzichte van een van de anderen. Louis Thurstone (1938), *Primary Mental Abilities*
- Raymond Cattell maakte onderscheid tussen *fluid* en *crystallized intelligence*. *Fluid intelligence* heeft te maken met het analyseren en oplossen van nieuwe problemen, onafhankelijk van reeds eerder opgebouwde kennis. Ook wel het vermogen om logisch te redeneren. *Crystallized intelligence* is daarentegen gebaseerd op verworven kennis, vocabulaire, vaardigheden en ervaring. Het lange termijn geheugen speelt hierin een rol.
  Raymond Cattell (1950). *Personality – A Systematic, Theoretical and Factual Study*
- Joy Paul Guilford heeft voortgeborduurd op de ideeën van Thurstone. In het bijzonder was Guilford geïnteresseerd in het creatieve aspect van intelligentie. Zijn *Structure of Intellect* theorie gaat uit van het creatieve proces waarin op basis intelligentie taken worden verricht. Dit gebeurt grofweg in drie stappen: de verstandelijke verrichting, het onderwerp (de inhoud) van de verrichting en het resultaat (product) hiervan. Op basis van deze drie pijlers komt Guilford tot 150 intelligentiefactoren.
  Joy Guilford (1967), *The Nature of Human Intelligence*
- Robert Sternberg onderscheidt drie factoren die van invloed zijn op intelligentie: het vermogen tot praktisch probleem oplossen, een verbaal vermogen en een sociale competentie.
  Robert Sternberg (1988), *The Triarchic Mind – A new Theory of Human Intelligence*

[84] Howard Gardner (1983), *Frames of Mind – The Theory of Multiple Intelligences*
[85] Voor de duidelijkheid: ook een zogenaamd deep learning AI-system ontkomt hier niet aan. In dit systeem worden voortdurend bestaande algoritmen aangepast en nieuwe geproduceerd. Maar dit gebeurt op zijn beurt weer door blindelings 'hogere orde' algoritmen te volgen.
Het *deep learning* proces kan uiteraard nog complexer gemaakt worden wanneer de computer ook deze 'hogere orde' algoritmen zelf kan aanpassen of ontwikkelen. Maar die aanpassingen geschieden dan op hun beurt weer o.b.v. '*nog* hogere orde' algoritmen, enzovoorts. Zo heel spannend is het allemaal niet.
[86] Bernard Delfgaauw (1966), *Wat is Existentialisme?*
[87] Enkele voorbeelden.

- Eind 18e eeuw ageren romantische Duitse dichters tegen de verlichte nadruk op de menselijke rede en de opkomst van het 'uitwendige'. Novalis (Georg F.P. Freiherr von Hardenberg) spreekt onder meer van het 'onrustige tumult van verstrooiing zoekende gezelschappen'. Hij bepleit de 'stille inkeer in het gemoed' en 'de aandachtige beschouwingen van de innerlijke wereld'.
  Zijn tijdgenoot Friedrich Hölderlin: 'Je ziet handwerkslieden maar geen mensen, denkers maar geen mensen. […] is dat niet als een slagveld waar afgehakte handen en armen en alle ledematen door elkaar liggen, terwijl het vergoten levensbloed wegvloeit in het zand?'
  Uit Rüdiger Safranski (2009), *Romantik – Eine Deutsche Affäre*.
- In de 19e eeuw ageert Karl Marx tegen de sociale vervreemding middels de arbeidsdeling waarbij de arbeider niet alleen vervreemd is van zijn arbeid, maar ook van het product dat hij maakt. De arbeider is arbeidskracht geworden dat als ruilwaar dient voor inkomen, zodat de kapitaalbezitter product het arbeidsproduct kan onteigenen ten bate van zijn kapitaal. Karl Marx (1867), *Das Kapital*.
- De eerder genoemde Friedrich Nietzsche die zijn leven lang heeft gewaarschuwd voor de ontwaarding van waarden en het bijgaande gevaar voor nihilisme.
- Tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft Max Weber een voordracht gehouden voor studenten met als titel *Wissenschaft als Beruf*. Daarin spreekt hij over de 'onttovering van de wereld'. Dit is de wetenschappelijk overtuiging 'dat er geen per definitie geheimzinnige en onberekenbare machten zijn die een rol spelen,

maar dat we in tegendeel alles – in beginsel – door berekening zouden beheersen'. Max Weber (1917), *Wissenschaft als Beruf*

[88] Ook wel: het *nature-nurture* debat. Dit betreft de controverse tussen aanhangers van het biologische determinisme en mensen die menen dat er van de biologie niet alleen maar een determinerende invloed uitgaat. In laatstgenoemde optiek biedt de biologie fysieke mogelijkheden van interactie met de omgeving. Deze interactie maakt dat de mens niet alleen een biologisch organisme is, maar ook een bewust organisme met een mede bepalende biografie. Met betrekking tot de mens gaat het bijvoorbeeld over de vraag in hoeverre de genen (de biologische aanleg en ontwikkeling) dan wel de opvoeding bepalend is voor de mentale ontwikkeling.

[89] Zie ook: https://www.promath.nl/Husserl/wat_leven.htm.
Fysisch gezien is 'leven' sowieso een uiterst onwaarschijnlijk verschijnsel in het heelal. De cruciale Tweede hoofdwet van de thermodynamica wordt hiermee namelijk met voeten getreden.
Zie: https://www.promath.nl/Husserl/leven_brouwerij.htm.

[90] Voor een meer uitgebreide bespreking van de vrije wil, zie
https://www.promath.nl/actueel/niemands_brein/index.htm

[91] Zie https://www.promath.nl/Heidegger/index.htm

[92] Cornelis Verhoeven (1967), *Rondom de Leegte*

[93] Henri Bergson (1932), *Les Deux Sources*

[94] Dit document is niet online gepubliceerd. Nestorix is een informele 'seniorenvereniging' van ROC van Twente, bedoeld voor collega's van 57 jaar en ouder. Jaarlijks worden enkele bijeenkomsten georganiseerd met de mogelijkheid om met elkaar 'van gedachten te wisselen over onderwerpen waar, door de waan van de dag, geen of weinig tijd voor is'. Zie https://www.willemhabers.nl/project/roc-nestorix/

[95] De tijd waarin Rousseau leefde, wordt onder meer gekenmerkt door de opkomst van de stedelijke samenleving en de eerste vormen van industrialisatie. Er wordt wel eens gesuggereerd dat de kinderwereld pas echt door Rousseau ontdekt is, maar dat is niet zo. Die kinderwereld was er altijd al en daar was men zich ook wel van bewust. Maar door maatschappelijke veranderingen werd men gaandeweg gedwongen om hier opnieuw over na te denken.
De relatieve stabiliteit en vanzelfsprekendheid van de agrarische samenleving bestond niet langer. Het was niet langer een wereld waarin men generatie na generatie de weg van wieg tot graf aflegde. Het leven speelde zich niet langer af in dezelfde omgeving en met dezelfde families, waarin het dagelijks werk voor iedereen zichtbaar was, ook voor de kinderen. Men trok weg van het land naar de grote steden. Het dagelijks werk werd aan het zicht onttrokken in fabrieken en kantoren. Eten en drinken waren niet langer producten uit eigen beheer, afkomstig uit de eigen buurt. De wereld werd abstracter. In plaats van de directe confrontatie met de concrete wereld ontstond tevens de noodzaak voor het kind om zich aan te passen aan een nieuwe, meer abstracte werkelijkheid – de werkelijkheid van volwassenen.
Het pedagogisch werk van Rousseau werd ingegeven door de zorg voor het behoud van het kind-eigene. Hij wilde het fundamentele verschil tussen kind en volwassenen benadrukken.
'De natuur heeft beschikt dat kinderen kind zijn voordat ze een volwassen mens zijn. Als wij die orde willen doorbreken, dan brengen wij vroegrijpe vruchten voort die noch volwassen noch wijs zijn, en die spoedig zullen bederven. We zouden jonge professoren hebben en oude kinderen. De kinderjaren hebben hun eigen wijze van zien, denken en voelen. Niets is dommer dan te pogen deze door de onze te vervangen.'
Jean-Jacques Rousseau (1866), *Émile où l'Éducation*

[96] Middels een zogenaamde *longitudinaal onderzoek* kunnen de levenslange (*whole lifetime*) effecten van een didactische interventie worden onderzocht. In de praktijk worden er verhoudingsgewijs zeer weinig longitudinale onderzoeken uitgevoerd. De voornaamste reden is van praktische aard: de beperkte duur van een master- of doctoraal (PhD) onderzoek. Nodeloos om te vermelden dat een *whole person* benadering buiten het bereik van een dergelijk onderzoek valt.
Als alternatief wordt soms wel eens de zogenaamde *metastudie* of *meta-analyse* genoemd. In een metastudie worden de resultaten van verschillende studies samengevoegd om zodoende statistisch meer relevante resultaten te bereiken. Ook een metastudie betreft doorgaans specifieke interventies, zodat je hiermee noch een *whole lifetime*, noch een *whole person* benadering kunt bestuderen.
Een opzienbarende meta-studie waarnaar in dit verband regelmatig wordt verwezen, is afkomstig van de Nieuw-Zeelander John Hattie. Deze omvangrijke metastudie, getiteld *Visible Learning*, bestrijkt een breed gebied van succesfactoren in het onderwijs. Destijds was de studie opzienbarend. Hij werd met enthousiasme begroet en is sindsdien veel geciteerd. De benodigde statistiek voor dergelijke omvangrijke onderzoeken is uitermate complex vanwege de onderlinge afhankelijkheden van de resultaten. Hoe omvangrijker het onderzoek, hoe meer factoren, des te complexer de statistiek. Uiteindelijk bleek het dan ook allemaal veel te

mooi om waar te zijn. Alleen al de bestudering van de toegepaste statistische benadering van de metastudie bleek een studie op zich. Uiteindelijk heeft onderzoek door Pierre-Jérôme Bergeron uitgewezen dat de toegepaste statistiek ondermaats was. *Visible Learning* uiteindelijk afgedaan als een vorm van pseudowetenschap.
John Hattie (1996), *Visible Learning*;
Pierre-Jérôme Bergeron (2017), *How to Engage in Pseudoscience with Real Data.*

[97] Zie https://www.promath.nl/Husserl/weerbarstig_onderzoek.htm

[98] Peter Sloterdijk (1999), *Regeln für den Menschenpark*

[99] *Moeder Aarde* staat hierbij synoniem voor de aardse biosfeer die zichzelf in stand houdt. Het aardse leven zal zich noodzakelijkerwijs voortzetten in *Spaceship Earth* wanneer het natuurlijke evenwicht verloren is gegaan. Dit zal zich manifesteren In een of meerdere, gesloten aardse biosferen. Het handhaven van zo'n biosfeer is een permanente onderhoudstaak geworden van deskundigen. Zie ook paragraaf 2.6.*Van Moeder Aarde naar Spaceship Earth* van Kerspreek 2020, https://www.promath.nl/Onderwijs_ICT/Het_laatste_woord-deel_1.pdf.

[100] In aantekening 27 besteed ik enige aandacht aan Levinas. Een eerste inleiding tot het werk van Levinas, zie: https://promath.nl/Levinas/index.htm. Zowel voor de theologie als voor de filosofie is zijn werk invloedrijk geweest. Helaas zijn de werken van zijn hand bijzonder lastig te lezen.

[101] Zie bijvoorbeeld: https://www.lucepedia.nl/dossieritem/buber-martin/martin-buber-en-de-pedagogiek en https://historiek.net/martin-buber-1878-1965/4265/.

[102] Exegese = tekstuitleg. De *kritisch-historische exegese* is een vorm van Bijbeluitleg met als doel om op wetenschappelijk verantwoorde wijze de betekenis van de tekst te achterhalen. Daarbij poogt de exegeet de boodschap van de tekst ter herleiden en in zijn historische context te plaatsen. Betrouwbare bronteksten en geschiedschrijving spelen hierbij een centrale rol. Dat de Bijbel letterlijk 'het Woord van God is' is gedurende dit onderzoek 'tussen haakjes geplaatst'.

[103] Matthijs de Jong (2016), *Hoe Oud is de Bijbel?* https://www.bijbelgenootschap.nl/hoe-oud-is-de-bijbel/
In 597 v Chr werd Judea ingenomen in opdracht van de Babylonische koning Nebukadnezar II. De tempel van Jeruzalem werd verwoest en een deel van het joodse volk werd mee genomen als gevangenen. Met deze Babylonische ballingschap kwam een einde aan een relatief stabiele en welvarende periode van Judea.

[104] Zie https://www.promath.nl/ethisch_spectrum/index.htm

[105] Karl Jaspers (1947), *Der Philosophische Glaube*

[106] Wilhelmus ('Nico') Luijpen (1970), *De Erwtensoep is Klaar*

[107] Ian Ramsey (1957), *Religious Language*

[108] Voor Kurzweil, zie aantekening 17.

[109] Zie o.a. https://thebreakthrough.org/articles/an-ecomodernist-manifesto

[110] Zie o.a. https://a16z.com/the-techno-optimist-manifesto/

[111] Zie ook aantekening 19.

[112] Emmanuel Levinas (1969), *Het Menselijk Gelaat*

[113] Zie: https://www.promath.nl/Geloven/verschijnsel_Jezus/index.htm

[114] Vrij naar: Augustinus (413-426), *De Civitate Dei*: '*Quod initium eo modo antea numquam fuit. Hoc ergo ut esset, creatus est homo, ante quem nullus fuit.*'

[115] Emmanuel Levinas (1982), *Dieu et la Philosophie*